

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 4 (17141)

2006 чылдың
ЯНВАРЬ 17,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 21.00
Садар өртээ – 3 рубль.

ЭКИ БЕЛЕТКЕЛДИҢ АЧЫЗЫНДА

Тыва Республиканың январь 14-те ээлчег чок хуралына Кызылдың ЧЭТ-ке эрткен чылдың декабрь 18-те болган аварияның (озал-ондактың), Шагаан-Арыг хоорайга декабрь 15-тен 18 хүннеринде, Кара-Хаак, Черби, Сесерлиг сумуларына декабрь 13-те электроэнергиясын үзүктелишкенини берип турган фактыларының байдалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо хуралга Тываның энергетиктериниң удуртулгазындан Кызылдың ЧЭТ-ке болган аварияның болгаш электроэнергиясын үзүктелишкенини берип турганының фактыларының байдалының дугайында долу ханыларны алган. «Тываэнерго» ажык акционер ниитилелиниң эң не кол четпес чүвези болза, Кызылдың ЧЭТ-те курлавыр электри шугуму чок болуп турарында болур. «Тываэнерго» ААН-ниң чиңгине директору Анатолий Верзаковтуң чугаалааны-биле алырга, чаңгыс электри шугумунга чолдак замыкание технологтуг хажыдышкынның уржуундан болган.

Шак мындыг ажылынга ээ харысалга чок чорук Кызыл хоорайның бүгү одалга системазын доңураарына чедирер часкан. Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларга болган аварияларның факт-барымдаалары чүгле республикага эвес, РФ-тиң Администрациязынга, РФ-тиң Чазак Аппарадынга, Россияның «Чаңгыс аай энергия системазы» акционер ниитилелинге улуг салдарын чедирген. Бир эвес аварияның түңнели чогумчалыг эвес болур болза, септелге-тургузукчу ажылдар кылыр бригадалары Россияның Онза байдалдар яамызының ийи самоледу ужуп келирин планнаан турган.

ЧЭТ-ке болган аварияның дугайында медээни кончуг орайтап дыңнаткан, 9 шак 40 минута эрткен соонда ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң Төп эргелелиниң чаңгыс аай дежурный диспетчер албаны авария болган дугайында медээни алган. Аварияны дүрген эдери-биле ажылдап турган бригадаларга дузалажыры-биле келген камгалакчылар болгаш коммунальщиктер тергиин эки ажылдааннар. ЧЭТ-ке болган аварияның уржуктарын дүрген чайладыр дээш ажылдап турган эрге-чагырганың федералдыг, республика болгаш хоорай структураларының, ажыл-агый субъектилериниң ажыл-чорудулгазын ниитизи-биле ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак удуртуп-баштап турган. Кызыл хоорайның чурттакчыларының авария үезинде бедик харысалгалыг болгаш медреселди болганын демдеглээр ужурлуг. Авария болган үеде электри четкилериниң күжүн эмин эрттир көвүдетпези-биле электри-биле чылыдар дериг-херекселдерни чылытпазын эрге-чагырга органнары дилээн турган, ону кызылчыларның күүсеткени аварияның уржуун дүрген чайладырынга дузалаан.

Кончуг берге арга-дуржулганы алган «Тываэнерго» удуртулгазы ам Тыва Республиканың

Прокуратуразының болгаш Россияның Техниктиг хайгааралының Енисей регионнар аразының эргелелиниң технологтуг болгаш энергетика талазы-биле хайгааралының килдизиниң бодунун ажыл-агыйында технологтуг хажыдышкыннарны эдер дугайында айтышкын бижиктерин күүседиринге кичээнгеилги болур ужурлуг. «Тываэнерго» Паротурбинная кудумчузунга болган өрттүң качыгдалдыг болгаш когаралдыг уржуктарындан түңнел үндүрбээн болуп турар, ынчан болган четпестер катаптап турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң курлавыр электри шугуму чогуундан болгаш электри четкилерин септээриниң даалгазын күүсетпээнинден Шагаан-Арыг хоорайның 9 каът чуртталга бажыңнарынга үш хонуктуң дургузунда электри чырыы чок болган. Үш хүннүң дургузунда бо бажыңнарның чурттакчылары дөрген градус соокта чиир чемин даштыгаа одагларга белеткеп ап келген. Бо үениң дургузунда Шагаан-Арыгга «Тываэнерго» чаңгыс-даа харысалгалыг ажылдакчызы келбээн. Тус черниң энергетиктери болгаш септелге бригадалары мергели чавыс болганындан чамдык одалга батареяларын доңуруп алган.

ТР-ниң Чазак Улуг-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралына кышка белеткел ажылдарының түлүк үезинде, чайын 2,5 ай дургузунда шөлээлеп чоруй барган кожуун чагыргазының даргазы Виктор Пюрюнаның Шагаан-Арыг хоорайның кышка белеткел ажылдарын чорударына киржилгезин дыңнаар, орта үнелелди бээрин сүмелээн.

Шагаан-Арыгга болган аварияны ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хөлүн эрттир политикчезин депутаттары аварияның шын эвес санчурагайларына даянып алгаш, кадык эвес байдалды тургузуп, Сибирь федералдыг округтуң удуртулгазынга медээлеп, оларның бодалы-биле алырга республиканың эрге-чагыргазы аварияны эдип шыдавас деп санаан. Ынчалза-даа ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйы яамызы болгаш ТР-ниң Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилели чогуур үезинде тодаргай хемчеглерни ап эгелээш, Шагаан-Арыгга болган аварияның уржуктарын ханылатпайн, эдип ап шыдаан.

Ол ышкаш яамыларның болгаш ведомстволарның ажыл-агыйы дузазы Кара-Хаакче, Чербиже, Сесерлигже электроэнергияны дамчыдарына болуп турган үзүктелишкениниң уржуктарын чайлаткан. Сайыттар болгаш чагыргаларның удуртучулары септекчилер-биле кады ажылдап тургаш, социал адырның бажыңнарының доңуп калган системаларын чылыдып ап шыдаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак аварияларның уржуктарын чайладырына киришкен бүгү кижилерге өөрүп четтиргени илереткеш, кышка белеткел эки болганының ачызында дөрген градус соокта одалга системаларының доңурын болдурбаанын айткан. Соок айлар ам-даа болур, ынчангаш кичээнгеилги кошкатпазын энергетиктерге, сайыттар кабинетинге сүмелээн. Кызылдың ЧЭТ-ке авария болган-даа болза, Тыва Республикада кышка белеткел багай эвезин Сибирь федералдыг округка демдеглээн, оон дуржулгазын кожа регионнарга ажылгаарын сүмелээнин ол айткан.

Альберт ХОМУШКУ.

боттандырган.

Ооң-биле чергелештир, шупту организациялар долу хемчээли-биле белеткелди дооскан деп чугаалап шыдавас бис. Сукпак суурда, Туран хоорайның чамдык объектилеринде, Шагаан-Арыг хоорайның чуртталга фондузу чедир белеткенимээнин Чазак демдеглээн. «Тываэнерго» ААН-ниң энергия хандырылганының организациязы улуг дүвүрелди көдүрүп турган. Кышка белеткелдин талазы-биле шыңгыы ажылды чорударының орунуга бүдүрүлгениң удуртулгазы «Риск» солун-биле харылзажып Чазакка удур политиктиг оппозицияны тургузуп турганын августа кыйгырывыска демдеглээн болгай бис.

Ында 2005 чылдың апрель 29-та №513 ТР-ниң Чазактың доктаалының 15-ки чүүлүн багай күүседип, ЧЭТ-ти электри дериг-херекселдеринде, трансформатор подстанцияларының, электри дамчыдылганының шугумнарында септелге ажылдары кандыг-даа чылдагаан чок кончуг оожум темп-биле чоруп турарын айткан.

(Уланчызы 4-кү арында).

Тыва Республиканың
Чазакта

НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕДЕРНИ БОТТАНДЫРАП СОЛУГА-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Чөвүлелиниң хуралына эрткен неделяда Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө, саң-хөө, кадык камгалал, өөредилге, көдээ ажыл-агый, тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамыларының структураларын, ол ышкаш хамаарышкан яамыларның мурнады хөгжүдөр «Кадык камгалал», «Өөредилге», «Агро-үлетпүр комплекзин хөгжүдөр», «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевилелдерни боттандыраарының чурумунун дугайында дүрүмнерин бадылаан. Үстүнде адаан яамы бүрүзүнүң структуразында национал төлевилелди удуртур яамының сайыдының бирги ораакчызы албан-дужаалды болгаш мурнай хөгжүдөр национал төлевилелдерниң база тускай сорулгалыг программаларының күүселдезиниң айтырыгларын харыылаар яамының ажылдакчыларындан тускай килдисти тургузар.

Ол ышкаш ТР-ниң Чазак Даргазының ораакчызының чанында ТР-ниң Чазак Аппарадының структуразының кээзи болур национал төлевилелдерни боттандырап талазы-биле Эргелел дугайында Дүрүмнү бадылаан. Эргелел он кижиден тургузнаар, оларның дөртү яамыдан сургакчылап кээп ажылдаар, тодаргайлаарга, Көдээ ажыл-агый, Тудуг, Өөредилге, Кадык камгалал яамыларын бир-бир ажылдакчы, ийи кижилерге езугаар ажылдаар. ТР-ниң Чазак структуразына өскерилгелер кирген соонда хосталган ажылдаар черлерниң күсели-биле Эргелелди тургузар.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо структураларның ажыл-чорудулгазы Россия Федерациязының Президентизиниң схемазындан эгелээш, кожууннарның чурттакчылыг черлеринге чедир национал төлевилелдерни күүседирин хандырап талазы-биле ажылды дорт удуртуп-башкаар кол сорулгалыгын айткан. Өскээр чугаалаарга, төлевилелдерниң күүселдези дорт хыналданың адаанга турар, бо сорулганы көрдүнгөн рубль бүрүзү чедер черинге ыяап-ла четкен турар ужурлуг. Дөрт национал төлевилелди боттандыраарына бүгү чурттун хемчээли-биле алырга төптөн 180 млрд. рубльди тускайлап берип турар.

ТР-ниң Чазактың эрткен четверте болган хуралына национал төлевилелдерни удуртур яамыларның сайыттарының бирги ораакчыларын томуйлап дугайында доктаалды хулээп алган. Яамыларның сайыттарының бирги ораакчылары болганнар: кадык камгалал сайыдының — Анаета Шериг-ооловна Бодур-Ооржак, өөредилгениң сайыдының — Владимир Очур-оолович Ооржак, көдээ ажыл-агый сайыдының — Макар Чылбак-оолович Сат, тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыдының — Май-оол Дакпай-оолович Монгуш, саң-хөө сайыдының — Мария Кыргысовна Нурсат, экономиктиг хөгжүлдө сайыдының — Чингиз Алексеевич Бады.

Бистиң корр.

Республиканың энергия хандырылганында байдал дугайында айтырыглар талазы-биле чурттакчы чонга Тыва Республиканың Чазактың Даргазының КЫЙГЫРЫ

Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Эрткен чылдың август 10-да ТР-ниң Чазактың Кыйгырында силерге ТР-ниң Чазактың калбак хуралына сайгарып чугаалашкан кышка белеткел ажылының чоруп турарының түңнелин кириген турган. Республика келир кыштың байдалына белен деп демдеглээн болгай. Чазак бүзүрелди-биле бодунуң планнарынга бадыткаан, моон мурнунда чылдарда чыгдынган берге ажылдарны чорудар арга-дуржулгавыс бар. 2004-2005 чылдарның берге кыжының байдалында шупту албаның ажылын апрельде анализтеп, республиканың күүседикчи эрге-чагырганың келир кышка белеткелиниң талазы-биле хөдөлишкенин деңнеп көөр аргалыг болган бис. Ооң-биле

чергелештир шупту объектилерге шинчилелдерни чоруткан, тодаргайлаарга, амыдырал хандырылганың объектилеринге диагностика болгаш урелик черлерин эдеринге кылыр ажылдарның графигин тургускан, кадрларны туружунга тургускан, акшаландырышкынның дөстөрүн тодараткан турган. Белеткел ажылдарының түңнелин эрткен чылдың сентябрьда Чазакка чугаалашкан соонда, октябрь айда ону боттандыраарының талазы-биле комплекстиг хемчеглери доозулган. Бо хүннерде яамыларда, ведомстволарда, күш-ажылчы коллективтерде болгаш тус черниң бот-башкарылганының деңнелинде ол улуг ажылдың түңнелин үндүрүп турар. Эки түңнелдерни чедип алган коллективтерни шаңнаар апаар.

Эрткен чылдың октябрь 3-тен 19-ка чедир РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппаратының контроль эргелелиниң төлээлери республиканың кышкы байдалга белеткелиниң ажылына хыналданы чоруткан. Комиссия шупту объектилерни хынаан, методиктиг дузаны чедирген болгаш республиканың кышка беленин бадыткаан. Оларның демдеглээни-биле алырга, Тываның Чазак тус черниң бот-башкарылга органнары-биле кады, ажыл-агый субъектилеринде кышка белеткелдин тодаргай системазын ажылдап кылган. 2005 чылда амыдырал хандырылганың объект бүрүзүнге болгаш адырлар бүрүзүнге аңгы хемчеглерни бадылаан 21 доктаалдарны хулээп алган болгаш

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары

2005 чылдың декабрь 18-те «Тываэнерго» ААН-ның Кызылда ЧЭТ-ке болган озал-ондактың дугайында

2006 чылдың январь 14 № 17 Кызыл хоорай

2005 чылдың декабрь 18-те 14 шак 20 минута турда, Кызыл ЧЭТ-те № 2 В2 ТС харылзаа транспортурунуң кирилде тудуштурукчузу № 26 ячейканың ажык кабель каналының (H-800 мм) адаанда транзит-биле эртер № 7 фидерниң кабелнге (яч.25) кыска замыкание болган. Үш фазалык кыска замыканиеиң салдары-биле металлостаан бустар тургустунгаш, В2 ТС кириер тудуштурукчунуң чагылар изоляторларына чыпшыгылаан, ооң соонда тудуштурукчунуң изоляторлары дуглалган болгаш үш фазалык кыска замыкание 10 кВ № 2 секцияга болган.

Улуг күштүг замыкание соонда № 7 фидерниң В2 ТС 35 кВ, В2 ТС 10 кВ тудуштурукчулары адырлы берген. 10 кВ секция тудуштурукчузу адырылбайн барганының ужурунда № 2 турбогенераторга үрелиш-киннер болган. «Кызыл» подстанцияга дистанция камгалалы-биле ВЛ-110 кВ С-424 тудуштурукчу адырлы берген. Оперативтик ажилдакчылар № 4 турбогенераторну чогуур үезинде адырган. Оон улаштыр суг дамчыдар насостар адырылгаш, дуглалган. Шахта 190 Гкал чылыг дамчыдар черлер, 5,5 МВт электри дамчыдар шугумнар үрелген. Котлоагрегаттар, четкилер насостары ажилдавайн барган. Тудуш хевээр турган бойлерлерге дамчыдып турган суг хайнып эгелзэн, улаштыр гидравликтиг согуг болганындан 800 мм диаметриг торч херексел сандан үнгөн.

Кызыл ЧЭТ-ке болган озал-ондактың дугайында медээ күштерниң Төп башкарылганының диспетчер албанының чаңгыс аай дежурныйларына, Тыва Республиканың Хамааты камгалал, онза байдалдардан, өрт халавындан чонну болгаш девискээрлерни камгалаарын хандыраар талазы-биле агентилеге, Кызыл хоорай чагыргазына болгаш Ростеххайгааралдың девискээрлер аразының Енисей эргелелиниң Тыва Республикада техниктиг болгаш энергетиктиг хайгаарал килдизинге чогуур үезинде кирбээн. Ынчангаш «Тываэнерго» ААН-ның удуртулгазы Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле КЭ-нің болгаш «Тываэнерго» ААН-ның аразында 2005 чылдың сентябрь 12-де чарган одалга-энергетика комплекзинге онза байдалдарны баш удур көөр, сагындыраар, онза байдалдар болгаш өрт халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле Дугуржуганың 1 чүүлүнүң адаккы 1.1.5 пунктузун күүсетпээн. Херек кырындагы байдалды ап көөрге, ук халаптың дугайында «Тываэнерго» ААН-ның чингине директорунуң медээзи Тыва Республиканың Хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан, өрт халавындан камгалаар талазы-биле агентилегинге 2005 чылдың декабрь 19-та 00 шак 30 минута турда кирген бооп турар, биргээр чугаалаарга, өрт халавы эгелзэнден 9 шак 40 минута эрткенде, дыңнатканын барымдааны чажыраар дээн оралдажышкын деп санал болур.

14 шак 20 минута турда, «Чылыг четкилерни» бүдүрүлгениң диспетчери чылыг четкилеринде базышкын хенертен читкенин билип кааш, ол дугайын чогуур дежурный кезектеринге, Кызыл ЧЭТ-ке, республика Чазааның болгаш хоорай чагыргазының удуртукчуларына дыңнаткан.

15 шак 00 минута турда Кызыл ЧЭТ-те ондактыг байдалга хамаарышкан негелдеге хамаарыштыр республика Чазааның болгаш хоорай чагыргазының удуртулгазына «Тываэнерго» ААН-ның чингине директору А.И. Вераковтан хары келген, улуг эвес үрелишкен болган, дораан эдип алыр бис деп ол дыңнаткан.

Тургустуна берген байдалды барымдаалап көргөш, Кызыл хоорай мэриниң 2005 чылдың декабрь 18-те 15 шак 30 минута турда үндүргени, 2005 чылдың декабрь 18-теги № 2523 доктаалын езугаар Тыва Республиканың онза байдалдарны сагындыраар болгаш ооң уржуктарын чайладыр чаңгыс аай күрүне системазының девискээрде адаккы системазының Кызыл хоорай везонозун «Белен болуп» ажилдаар чурумунче шилчиткен. И.Ю. Грейсеров баштаан Кызыл хоорайның онза байдалдар болгаш өрт халавының талазы-биле комиссияның ажылын организаастаан. Ол

ышкаш А.В. Брокерт удурткан Тыва Республиканың Чазааның онза байдалдарны сагындыраар, өрт халавын болдурбас талазы-биле тускай комиссиязы дүн-хүн чок ажилдап турган. Кызыл ЧЭТ-ке болган озал-ондактың уржуктарын чайладыр талазы-биле федералдыг, республика болгаш хоорайда ажил-агый субъектилериниң ниити удуртулгазын Тыва Республиканың Чазак Даргазы боттандырып турган.

Кады чорудар ажилдар планнарынга болгаш девискээрлерге онза байдалдарны сагындыраар чурумга дүүштүр бо ажилче хоорайның коммунал ажил-агыйының, транспорт, харылзааның, кадык камгалал, өөредилге, культура-амыдырал болгаш социал хандырылгач черлериниң, садыг бүдүрүлгелериниң, ажил-агыйының өске-даа объектилериниң удуртукчуларын хаара туткан. Республика прокуратуразы, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албан эргелели, ИХЯ оперативтик дузаны чедирип, Кызыл ЧЭТ-ти, амыдырал хандырылганының, социал адырның база чуртталга секторунуң өске-даа объектилерин камгалалга алган.

Тургустуна берген байдалдын дугайын массалыг информация чепсектерин дамчытыр чонга дыңнаткан. Россияның ОБЯ-ның сайыды С.К. Шойгу, Россияның ОБЯ-ның Сибирьде девискээр төвүнүн начальниги С.С. Салов, Россияның «ЧЭС» ААН-ның даргазы А.Б. Чубайс олар-биле харылзааны туткан. Байдал бергедей бээр болза, Россияның ОБЯ-ның ийи самоледу септээр-катап тургузар бригадалары-биле, материалдыг курлавырлары-биле ужуп кээрин планга көргөн турган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы декабрь 18-те 18 шак 15 минута турда ук объектиге чораан соонда Кызыл ЧЭТ-ке болган озал-ондакты боттуу-биле үнелзэрин тодараткаш, ооң уржуктарын чайладырының чогуур хуусааларын тодарадырын бүдүрүлгениң специалистери А.Е. Измайлова болгаш «Чылыг четкилерни» бүдүрүлгедэ В.А. Очаровка дааскан.

Онза байдалдар талазы-биле хоорай болгаш республика комиссиялары чылыг четкизиниң ужу бооп турар № 2 полилини-кадан, № 8 школаның эрги бажыңындан, хоорайның оң талакы эринден аңгыда черлерге одалга системазының суун төкпес деп шийтирилзэн. Ол ышкаш одалга системазының 128 объектизинге дамчыдар сугнуң денелин эвээжедирин көргөн. Хоорайның чөөн болгаш төп кезээнде чылыг пункттары эрги чурум-биле хевээр ажилдап турган.

Коммунал ажил-агый бүдүрүлгелериниң болгаш социал база бүдүрүлгелер адырларының удуртукчуларының болгаш специалистериниң удуртулгазы-биле авария бригадалары дүн-хүн чок ажилдаарын хандырган.

«Тываэнерго» ААН-ның болгаш Кызыл ЧЭТ-тиң удуртукчулары озал-ондактың уржуун чайладыр ажилдарны организаастаан, кижилер берге байдалга ажилдап турган. Четкилер насостары шуптузу доктааганындан база хоорай четкилеринге базышкын батканындан четкилерде суг катап ЧЭТ-ке дамчып эгелзэн болгаш багер насозун хөмө алган. Хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан, өрт халавындан камгалаар агентилел, «Кызылспецсервис» МУБ-ка багер насозундан суг сордураар тускай техниканы берген. Бүдүрүлгениң хууда техниказын база ажылгаан.

Үрелген черни 22 шакта катап тургускан, ынчалза-даа озалдыг үрелишкын уламчылап болурунун айылы база арткан, чүге дизе, ЧЭТ чаңгыс трансформаторга ажилдап, курлавыры чок турган.

15 шак 20 минута турда № 13 котлоагрегат сугга алыскан. Хоорайче чылыг дамчыдар талазы-биле ЧЭТ-тиң ажилдаар чурумун декабрь 19-та 6 шак 30 минутада чедип алган. Ынчангаш хоорайның чылыг четкилерни болгаш объектилерни даштыгаа 40 градус соок турда, авария байдалынга 15 шак 40 минута иштинде турган.

22 шакта чылыг хандырылгач системазының үстүү точкаларындан агаарны үндүрүп, суг-биле долдуруп эгелзэн. «Бистиң бажыңымыс», «Коммунальщик» МУБ-тарның коллективтериниң күжү-биле

хөй каът чуртталга бажыңнарын чылыдылга системаларының ажилдап эгелзэрин хандырган. Магистральдыг болгаш үлээр чылыг четкилерлиг бажыңнарын чылыг хандырылганының системаларындан сугну чамдык кижилерниң кара туразында төккениниң база төгөр ужурга таварышканының түңнелинде, а ол ышкаш 9 шак дургузунда суг дамчыдары соксаанының түңнелинде чамдык участоктарда бажыңнарын инженер четкилеринге агаар тургулапкан.

Тыва Республика Чазаа болгаш Кызыл хоорай чагыргазы дүрген хемчеглер алыры-биле авария-катап тургузар ажилдар чорудары-биле чондан чагылар хүлээп алырын организаастаан.

2005 чылдың декабрь 20-де байдал-биле алырга, Кызыл ЧЭТ-ке болган аварияның түңнелинде 186 чуртталга бажыңының чылыг хандырылганы үрелген, 322 участокта чамдык черлер, 283 подъездилерге одалга системалары даанган.

«Бистиң бажыңымыс» МУБ-туң, «Коммунальщик» бүдүрүлгенин, «Чылыг четкилерни» КУБ-туң авария бригадаларына дуза көргүзери-биле хоорайның өске организацияларындан 140 специалисти чоруткан. 2005 чылдың декабрь 18-те Кызыл ЧЭТ-ке болган аварияның уржуктарын чайладырынга ниитизи-биле 530 кижичи киришкен.

«Россияның ЧЭС» РАН» ААН-ның 2005 чылдың декабрь 22-де дужаалы-биле тургускан комиссияның актызын езугаар алырга, аварияның чылдагааннары болза: бирээде, 10 кВ секцияларны тургузар талазы-биле норма-техниктиг документи-лерниң негелделерин күүсетпээн; ийиде, кабель каналдарының болгаш секцияларның 10 кВ дээр оттан кыппас ханаларын тургуспааны; үште, кабельди оттан камгалаар шыгыг чок болганы; дөртте, секцияларда 6-10 кВ-ның чогу; беште, кабельдерниң термиктиг турум болурунун талазы-биле удуртулга документи-лерниң негелделерин күүсетпээн; алдыда, 10 кВ бедик вольтулуг кабельдерни шензэриниң графигин сагывааны; чедиде, үстүг өжүрүкчүлери техниктиг хандыраарының болгаш септээриниң үелерин сагывааны; сесте, чылыг дамчыдар четкиде коллектор дуглаар херекселди төлевилел езугаар шын тургуспааны; тоста, коллектор дуглаакчызын белеткээр болгаш эптээр үеде канчаар ажилдарны күүседирин хажытканында, ОСТ 13410.759-97 негелдени күүсетпээн.

Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойду халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле Сибирьде девискээр төвүнүн оперативтик бөлүүнүн 2005 чылдың декабрь 19 болгаш 20-де чоруткан ажылының үезинде хамааты камгалал, чонну болгаш девискээрлерни бойду болгаш техногенниң байдалдыг онза байдалдардан камгалаар хемчеглерни «Тываэнерго» ААН-ның күүседип турарын хынаан. Оон алгаш көөрге, «Тываэнерго» ААН четпестерни чайладыр талазы-биле 2005 чылдың август айда саналдап кириген 143 хемчеглерни күүсетпээнни база оларны күүседиринге белен вези илерзэн.

2005 чылда Ростеххайгааралдың девискээрлер аразының Енисей эргелелиниң Тыва Республикада техниктиг болгаш энергетиктиг хайгаарал килдизи «Тываэнерго» ААН-ның энергия хандырылганының объектилерин пландан дашкаар ийи удаа хынаан бооп турар. 588 хажыдышкынны илереткен. Оларның аразында 2005 чылдың сентябрь 9-та байдал-биле алырга, Кызыл ЧЭТ-тиң электри дериг-херекселдерин шенээр протоколдарны кирибээн. Хажыдышкыннары болдурганы дээш административтик харысалганы «Тываэнерго» ААН-ның электри четкилериниң директору А.Л. Ткачка, Кызыл ЧЭТ-тиң кол инженери В.Н. Павливец, «Тываэнерго» ААН-ның директорунун оралакчызы С.В. Бахарга онаагаш, торгоан.

Бүдүрүлгениң энергия хандырылганының системазын техниктиг болгаш конструктивтик шийтирилээрин болгаш Кызыл ЧЭТ-тиң идегелдиг ажилдаарын хандыраар келген. «Тываэнерго» ААН-ның удуртулгазы тургустунуп келген байдалды чогуур үезинде оваарып көрбээн болгаш Кызыл хоорайда ЧЭТ-тиң идегелдиг ажилдаарын, «дириг турарын» хандыраар боттуг хемчеглерни албаан. Электри станциязының үрелип болгу дег белдирлерин техниктиг хандыраар болгаш

септээр ажилдарны планнаван болгаш кылбаанындан авария болган.

Энергетиктерниң, чуртталга-коммунал ажил-агыйының ажилдакчыларының, бүдүрүлгелер, албан черлериниң, кадык камгалал, өөредилге, культура болгаш социал адыр удуртукчуларының, онза байдалдар талазы-биле хоорай болгаш республика комиссияларының бир демниг ажылының ачызында Кызыл ЧЭТ-ке болган аварияның уржуктарын дүрген чайлаткан болгаш хоорай объектилерин бүрүн-бүдүн арттырган. Бо дээрге, улуг хемчээлдиг ажил бооп турар, хоорайчылар боттарының чурттап турары өргээлерин 2005-2006 чылдарның кышкы үезинге белеткээр-биле улуг ажилды чоруткан. Бажыңнарын, подвалдарны, девиерлерни, суг дамчыдар четкилерни септеп, чылыггаан, ол чорук бистерни аар уржуктардан чайлаткан. 2 хонук иштинде, хөй каът 363 бажыңнардан чүгле ийи, 2 каът бажың чылыг чок арткан.

Үстүнде айтылган чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тываэнерго» ААН-ның объектилерин 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үелеринге белеткээр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың апрель 29-та № 513 доктаалының 15 пунктузун боттандыраар талазы-биле «Тываэнерго» ААН-ның удуртулгазының багай ажилдаанын демдеглээр. Ук доктаалда айтылган Кызыл ЧЭТ-тиң кол болгаш дузалал электри дериг-херекселдерин септээр, электри станциязын 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үелеринге белеткээр ажилдарның планнарын болгаш даңзызын тургузар. Ростеххайгааралдың девискээрлер аразының Енисей эргелелиниң Тыва Республикада техниктиг болгаш энергетиктиг хайгаарал килдизиниң айтышкынын күүсетпээнниң түңнелинде Кызыл ЧЭТ-ке улуг авария болган.

2. «Тываэнерго» ААН-ның чингине директору А.И. Вераковту албан-дужаалындан хостаар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн «Россияның ЧЭС» РАН» ААН-ның удуртулгазына саналдап кириер болгаш бүдүрүлгени бедик мергежилдиг специалистер-биле четчелээринге дуза кадарын дилээр.

3. 2005 чылдың декабрь 18-те Кызыл ЧЭТ-ке болган аварияның чылдагааннарын тодарадыр үеде илерзэн хажыдышкыннары болдурбас талазы-биле кол хемчеглерни бадылаар.

4. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый ямызы (Барыбин), Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле кол эргелели (Байыр-оол):

- хоорайның чылыг-электри объектилеринге болуп дег аварияларның уржуктарын дүрген чайладыры-биле Кызыл хоорайның коммунал ажил-агыйының авария албаннарының, чылыг энергиязы ажылгаар субъектилерниң кады чорудар ажилдарының тодараткан планын 2006 чылдың январь 25-ке чедир кириер;
- «Россияның ЧЭС» РАН» ААН-ның комиссиязының Кызыл ЧЭТ-те илереткен четпестерин чайладыр талазы-биле хемчеглерни күүседип турарының дугайын неделя санында чугаалажып көөр;
- Ростеххайгаарал-биле кады чорудар ажилдар талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга кириер.

5. Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый ямызы (Свинцов) Кызыл хоорай чагыргазы-биле (Саая) кады 2006 чылдың январь 25-ке чедир «Тываэнерго» ААН-ге негелде кириери-биле Кызыл ЧЭТ-ке аварияның чедирген материалдыг когаралдарын санаар ажилдарны доозар.

6. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы (Ооржак) бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парладыр.

7. Чазак Аппарады (Сегбе) бо доктаалды прокурор таарыштырылганы чорудары-биле Тыва Республиканың Прокуратуразына чорудар.

8. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Контроль эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

2005 чылдың декабрь 15-тен декабрь 18-ке чедир Шагаан-Арыг хоорайга электри энергиязын бээринге үзүктелишкин болган фактыларның дугайында

2006 чылдың январь 14 № 16 Кызыл хоорай

2005 чылдың декабрь 15-те Шагаан-Арыг хоорайга 17 шак 15 минута турда, «Водозаборнуң» 8-09 болгаш 8-06 фидерлериниң 10 кВ кабелинге электриниң кыска замыканиези болган соонда «Городская» электри хандырылганы үзүлгөн. 18 шак 15 минута турда, амыдырал хандырылганын объектилерин фидер 8-07-же шилчиткен, ынчап кээрге, ооң аартаашкыны ийи катап улгаткан. Ооң түңнелинде ол фидерге чуртталга бажыңнарын кожары болдунмай барган. «Тывазнерго» ААН-ниң директорунуң электри энергиязын садып-сайгарар талазы-биле оралакчызы С.В. Бахарның бадылааны-биле, хоорайның хереглекчилерин электри-биле хандыраарын кызыгаарлаарының даңзызының талазы-биле кожунуң энергия системаның күжүнде дефицит тургустунуп турда, электри энергиязын бээрин кызыгаарлаарының талазы-биле хемчеглер алдырмаан. Энергияны садып-сайгарар контроллер А.А. Вознюк фидерге кожар оперативтиг хемчегни кандыг-даа чөпшээрел чок бодунга алган. «Тывазнерго» ААН-ниң Тываның электри четкилериниң специалистери 2005 чылдың декабрь 18-те Шагаан-Арыгга чеде берген. Беш каат 9 бажыңның 900 ажыг чурттакчылары үш хүн иштинде чырык чок олурганнар. Ол үеде «Улуг-Хем теплоэнерго» ККБ-ниң котельнаязы штатта көрдүнгөн чурум-биле ажылдап турган.

2005 чылдың декабрь 17-де 23 шакта Саян-Шушенск кудумчунуң № 4 чуртталга бажыңына озал-ондактыг байдал тургустунуп келген. Шагаан-Арыг хоорайның муниципалдыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң септелге бригаданың мергежил чок хөделишкннериниң түңнелинде, электри энергиязының чырывайн турганындан озал-ондактыг үезинде эдип, кылыптар аргазы чок болганындан, 5 бажың подъездилериниң 6 трубалары доңган. 2005 чылдың декабрь 18-те «Тывазнерго» ААН-ниң специалистери бажыңче электри хандырылганын түр схема-биле кожуп кириген.

Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш чуртталга талазы-биле агентилели септелге ажылдарын чорудар бригадаларны эргежок чугула материалдар-биле хандырган. Озал-ондакты чайладып тургаш, трубаларны болгаш өске-даа үрелген дериг-херекселдерниң чамдызын солаан.

«Городская» 8-06 фидерниң 10 кВ кабелинге болгаш үрелишкннерни «Тывазнерго» ААН-ниң лабораториязындан чалап келген специалистерниң күжү-биле тодараткан. Озал-ондакты 2005 чылдың декабрь 18-те 20.00 шакта Улуг-Хем электри участогунуң ажылдакчылары эдип тургускан. 2005 чылдың декабрь 19-та чуртталга бажыңнарын электри энергиязы-биле долузу-биле хандырып, катап тургускан.

Катап тургузар ажылдарны организастаарына улуг дузаны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар — Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының сайыды С.А. Барыбин болгаш ТР-ниң Коммунал ажыл-агый болгаш чуртталга талазы-биле агентилелдин директорунуң оралакчызы М.В. Шмаков чедиргеннер.

Шагаан-Арыг хоорайда электри четкилери 10-0,4 кВ амгы үеде конкурс бүдүрүлгези «Тывакоммунэнерго» ККБ-ге хамааржыр, 2003 чылда «Тывазнерго» ААН-ге арендага берип каан.

Шагаан-Арыг хоорайга болган озал-ондактың кол-ла чылдагааны, «Тыва-

энерго» ААН электри четкилериниң септелгезин болгаш ажылгалының талазы-биле ажылдарның чурумун сагываанында болуп турар, ооң-биле чергелештир курлавырда электри хандырылганы база чок болган.

Үстүнде чүүлдерге үндезилээш Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Четпес ажылын демдеглээр:

— «2005-06 чылдарның күскү-кышкы үелеринде «Тывазнерго» ААН-ниң объектилеринге белеткел ажылдарының дугайында» база электри четкилерин белеткээрин айыткан 2005 чылдың апрель 29-та № 513 Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаан хемчеглерни күүседир талазы-биле «Тывазнерго» ААН-ниң чингине директору А.И. Верзаковтун;

— 2005-06 чылдарның күскү-кышкы үелеринде чуртталга фондузунуң объектилерин белеткээр талазы-биле ажылды Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К. Пюрюяны, Шагаан-Арыг хоорайның мооң мурнунда чагырга даргазы турган О.Б. Ондарның, Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазының оралакчызы Л.М. Обуховтун.

2. Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К. Пюрюяны сессияга дыңнап, хоорайны кышка белеткээр талазы-биле ооң ажыл-чорудулганына үнелелден бээрин Улуг-Хем кожуунуң төлээлекчилер Хуралына (Л.В. Тавакай) сүмелээр.

3. «Тывазнерго» ААН-ге (Верзаков) сүмелээри болза:

— Шагаан-Арыг хоорайның хереглекчилеринге электри энергиязын бээринге үзүктелишкннерниң уржуктарын чайладыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып болгаш күүседир;

— 2005 чылдың февраль 1-ге чедир Шагаан-Арыг хоорайга электри хандырылганын курлавырын тургузарын хандыраар;

— Шагаан-Арыг хоорайның электри четкилеринге болган технологу хажыдышкыннарны үезинде элпээни дээш Тываның электри четкилериниң директору А.Л. Ткачка хемчег онаарын тодарадыр.

4. Саян-Шушенск кудумчунуң № 5 болгаш 4 бажыңнарын ээлери чурттаар оран-саваның ажылгаар чурумун хажытканы-биле, ол бажыңнарын одалга системалары доңган, ынчангаш бажыңнарын ээлери истелге органнарынче дамчыдып бээрин Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазы В.Ш. Тюлюшке сүмелээр.

5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Тыва Республиканың девискээринге өрт айылын хандыраар болгаш онза берге байдалды чок кылырына база болдурбас талазы-биле комиссияның даргазы А.В. Брокерт, тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды А.Б. Свинцов, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.К. Пюрюяна, «Шагаан-Арыг хоорай» чурттакчылыг хоорай даргазы В.Ш. Тюлюш-биле электри энергиязынга болган үзүктелишкин үезинде хоорайның чурттакчыларына болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйына чедирген когаралдың хемчээлин тодарадыр болгаш «Тывазнерго» ААН-ниң адынга хомудалды кириер.

6. Кол кредитор «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң конкурс бүдүрүлгезин доозарын дүргедидирин «Красноярскэнерго» ААН-ге болгаш «Тывазнерго» ААН-ге сүмелээр.

7. Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге яамызы Кызылдың автоорук техникумунуң баазына, Кызыл, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларның профессионал техниктиг училищелеринге техник-

электриктерни, чылыг техниктерин, дуңзаалакчыларны, электриктерни, сантехниктерни болгаш септекчилерни белеткээриниң айтырыын өөренип көөр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга чуугаалажып көөрү-биле кириер.

8. Шагаан-Арыг хоорайның хөй каат чуртталга бажыңнарына болган озал-ондактың уржуктарын чайладыр талазы-биле хемчеглерни алырын «Шагаан-Арыг хоорай» чурттакчылыг хоорай чагыргазының даргазы В.Ш. Тюлюшке сүмелээр.

9. Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы хоорайның хөй каат бажыңнарына болган озал-

ондактың уржуктарын эдер талазы-биле акша-хөрөгүни тускайлап бээр дугайында саналды кириер.

10. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

11. Бо доктаалдың күүселдезин Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2005 чылдың декабрь 13-те Бии-Хем кожуунуң Сесерлиг, Кызыл кожуунуң Кара-Хаак, Черби көдээ чурттакчылыг черлерниң электроэнергия хандырылганына үзүктелишкннер дугайында

2006 чылдың январь 14 № 15 Кызыл хоорай

2005 чылдың декабрь 13-те дүнекиниң 00 шак 30 минута үезинде «Тывазнергонун» диспетчеринге Кызыл кожуунуң Черби суурнуң чурттакчылары электри четкилериниң бир фазасында электри күжү чогуң дыңнаткан. 1 шак 16 минута турда «Тывазнергонун» дүрген дуза чедирер септелге бригаданы «Майналыг» № 34 подстанцияге чорупкан. 4 шак 40 минута үезинде подстанцияның СПН-35 кВ маркалыг камгалакчы херекселдин солаан, ынчалза-даа чырык болбаан, 6 шак 30 мин. үезинде трансформаторда электри кирер схеманы чазып хынаан соонда, «Кызыл—Туран» аразында электри шугумунда бир фаза чогу илерээн. 9 шак 30 минутта «Майналыг» подстанциязын Кызылдың ЧЭТ-ке кошкан соонда Сесерлиг, Кара-Хаак, Черби суурларга электроэнергияны түр схема езуугаар берген. Кызыл—Туран аразында үрелишкннерни тыпкаш, чайладыр-биле «Тывазнергонун» ийи септелге бригаданы чоруткан. Олар Бегирээ деп черниң чанында электри удазыны үстү бергенин илереткеш, ону 14 шак 35 мин. турда септээш, 2005 чылдың декабрь 13-те 14 шак 55 мин. турда электроэнергияны анаа схема-биле берип эгелээн.

«Кызыл—Туран» аразында ВП-35 кВ шугумунда электри күжү читкениниң дугайында «Тывазнерго» ниитилелиниң Ростеххайгааралдың регионнар аразында Енисей эргелели Тыва Республикада технология болгаш электроэнергетика хайгаараар килдизинге дыңнатпаан болган. Ол килдизин 2005 чылдың сентябрь 9-та ат салган № 34-112-74 актызында негелделер күүсеттинмээн. РФ-тиң электростанцияларын болгаш четкилерин техниктиг хайгаараарының дүрүмнериниң 1, 5, 7 пунктуларын хажыдып, «Кызыл—Туран» аразында электри шугумунуң техниктиг үрелгениниң чылдагааннарын истээриниң актызын тургуспаан болган.

ТР-ниң кадык камгалал сайыды Б.Күдерек, өөредилге болгаш эртем сайыды П.Морозов, культура болгаш сагыш-сеткил хөгжүлдезиниң сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Самдан олар боттарының харыылап турар объектилерин, албан черлерин доңурбас хемчеглерни ап, болган аварияның уржуктарын чайладырына дузазын чедирген. Сесерлиг, Кара-Хаак, Черби суурларның бүгү социал адырның объектилерин, чурттакчылары агаар 40 градус соок турда, тос шак дургузунда электри чок турган Кызыл, Бии-Хем кожууннарның, Сесерлиг, Кара-Хаак, Черби чурттакчылыг суурларның чагырга черлериниң кышка эки белеткенгениниң, хондур доктаамал дежурныйлашкынның түңнелинде чаңгыс-даа объект доңмаан. Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. «Тываэлектро» акционер ниити-

лелиниң объектилерин 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үеде ажылдаарына, ылангыя электри четкилерин 2005-2006 чылдарның күскү-кышкы үеде ажылдаарына белеткээр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның № 313 доктаалы «Тывазнерго» ниитилелиниң удуртулганын багай күүседип турарын демдеглээр.

2. «Тывазнерго» акционерлиг ниитилелинге (Верзаков) сүмелээри болза:

— хереглекчилерге электри энергиязы бээрин үзүктелдирбеси-биле хемчеглерни ажылдап кылып;

— 2006 чылдың февраль 5-ке чедир 35 кВ, 140 кВ болгаш 220 кВ күштүг электри дамчыдар шугумнарны пландан дашкаар хынаар, ооң түңнелин Тыва Республиканың Чазааның өрт болгаш айыылдыг болушкуннарны баш удур сагындырып чайладыр комиссиязына дыңнадыр;

— 10,0,4 кВ трансформатор подстанциязын, «Майналыг» № 34 подстанциязындан Кара-Хаак, Черби көдээ чурттакчылыг черлерге чедир 10 кВ электри дамчыдар шугумну хайгаарап ажылдаар монтер-электрикти томуйлаар дугайында айтырыгны шитпирлээр.

3. Ростеххайгааралдың регионнар аразында Енисей эргелелиниң Тыва Республикада технология болгаш энергетика хайгаараар килдизинге 2005 чылдың декабрь 13-те «Кызыл—Туран» аразында ВЛ-35 кВ электри удазынының үзүлгениниң чылдагаанын истээрин чорударын, бо дугайында информацияны Тыва Республиканың Чазаанга кириерин сүмелээр.

4. Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый, Экономиктиг хөгжүлдө, Саң-хөө яамыларына адырлар аайы-биле яамылар, Тыва Республиканың агентилелдери-биле кады социал адырның албан черлеринге чылыг бээр котельнаяларны эде кылып талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын дагзыр. Одаар шөлү улуг албан черлеринге электри четкилериниң күжү чиде бээрге, электроэнергиязының авария болганының үндезиннерин тодарадыр шынарлыг дизель-генераторларны садып алыр айтырыгны өөренип көөр.

5. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникация агентилели бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалды прокурор хайгааралына алыр-биле Тыва Республиканың Прокуратуразына Чазак Аппарады (Сегбе) чорудар.

7. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Республиканың энергия хандырылгазында байдал дугайында айтырыглар талазы-биле чурттакчы чонга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының КЫЙ ГЫ РЫ Ы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Электри шугумунуң эң чавыс 10.0,4 кВ кезээнде септелге ажылдарының чоруп турарының дугайында Чазак улуг дүвүрээзинни салып турган. Ынчангаш 2005 чылдың сентябрь 28-те № 1037 «Кызыл хоорайның электри четкилерин кышка белеткээриниң дугайында» ТР-ниң Чазааның доктаалын хүлээп алган.

2005 чылдың эгезинде А.И. Верзаковтуң «Красноярскэнерго» ААН-ниң чаа удуртукчузу-биле кады көдүргени шуугаазыны Чазакка улуг дүвүрээзинни болдурган. О.И. Сальков Сибирь федералдыг округче, төп массалыг информация чепсектеринче, «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-че республика электри энергиясында миллиард рубль өрелиг деп меге медээни чорудуп эгелзэн. Чазак албадал-биле «Тываэнерго» ААН биле хереглекчилерниң аразында санажылганы шүүштүргөн. Август ооң түннелин Чазактын калбак хуралына сайгарып чугаалашкан. А.В. Квашнинниң даалгазы-биле республикага август 8-10 хүннеринде ажыл-албан аайы-биле чораан ооң дузалакчызы А.А. Суриков республиканың «Тываэнерго» ААН-де өрөзи 19,8 млн. рубль, ооң иштинде 4,5 млн. рубль — федералдыг структуралар кезээниң өрөзи дээрзинге чөпшээрешкен. 2005 чылдың июль 1-де ниити республиканың «Тываэнерго» ААН-ниң мурнунда өрөзи 49 млн. рубль болган. Дыка хөй хереглекчилерде чылыг болгаш электри энергиясын санаар приборлар бар болуп турарына, ол бүзүрзэн.

Бис бо кыйгырывысты «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-че, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бурун эргелиг төлээзинче, РФ-тиң Чазаанче чоруткан бис. Россияның Чазааның даалгазы-биле эрткен чылдың август төнчүзүнде республикага социал политикаың болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаар департаментиниң директору С.В. Калашников чорааш, республиканың кышка белеткелинге эки үнелелди берген болгаш ону шүүштүрүлгениң түннели бадыткаан.

Ооң-биле «Тываэнерго» ААН биле хереглекчилерниң аразына чаргы-чаалыг айтырыг үзе шийттирлеттинген деп Чазак бүзүрөп турган. Харааданчыг чүве, ол болбаан. «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң күүседикчи директору В.Е. Аветисян-биле мээр ужурашканы соонда, ноябрьда «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң бөлүк специалистери Тывага чораан. Үш дугаар шүүштүрүлгени чоруткан ол мооң мурнунда көргүзүлгени бадыткаан. Ынчалза-даа, ол база А.И. Верзаковка таарышпаан. Ол электри энергиязының 45-64 хуузу оорлап апарган деп хомудап эгелзэн. Ол медээлерни хынаары-биле «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң оперативтиг эргелелдин департаментизиниң начальнигиниң оралакчызы Ю.Б. Любич баштаан бөлүк специалистер декабрь 13-тен 20-ге чедир хыналданы чорутканнар. В.Е. Аветисян-биле бистин дугурушканывиз езугаар саң-хөө шүүштүрүлгезин болгаш ревизия чорудар талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан. Ынчалза-даа республиканың саң-хөө албанының хайгааралының удуртукчузу А.Х.Б. Дыртыны ынаар кирибзэн.

Сөөлгү шүүштүрүлгениң көргүскени-биле алырга, 2005 чылдың декабрь 1-де электри болгаш чылыг хереглекчилериниң «Тываэнерго» ААН-ниң мурнунда өрөзи 118,4 млн. рубль, федералдыг болгаш республика бюджетиниң талазы-биле өрө чок, тус черниң — 13 млн. рубль, бюджетке хамаарылга чок организацияларныкы — 35,8 млн. рубль, Кызыл хоорайның чурттакчылары чылыг дээш — 69,6 млн. рубль өрелиг. Бюджет организациялары өрөзин удавас төлептер.

В.Е. Аветисянның болгаш А.Б. Чубайстың ноябрь-декабрьда хүлээп алышыкынынга киреримге, илерээни болза, республиканың Чазааның августа кыйгырыын болгаш шүүштүрүлгениң материалдарын олар албаан болган.

«Тываэнерго» ААН-ниң удуртукчулары кышка белеткелинде ажылчын буурадып алгаш, боттары агартынарын кызыдып эгелзэннер, бүгү-ле бурууну Чазакче, хереглекчилерге чууй каап эгелзэннер. Березовскийжи-бичелдейжи-конвисчи «Риск» солун дамчыштыр А.И. Верзаков республиканың Чазаанче болгаш хереглекчилер-биле дайынны чарлап эгелзэн. Тываның Чазааның дилээ-биле Кызылдың ЧЭТ амыдырал хандырылганы кара чаңгыс республиканың эң кол объектиси кылдыр Россияның эң айыылдыг объектиси кылдыр даңзыда кирген. Ол ийи чыл иштинде республиканың Чазааның болгаш Энергетика яамызының специалистерин, оларның холунга республиканың терроризмге удур комиссиязының чөпшээрелди документилери турда-ла, септелге ажылдарының канчаар чоруп турарын хынаар болгаш ЧЭТ-тиң электри дериг-херекселдеринге хыналда чорудар ажылчын бөлүктү ынаар кирибейн келген.

«Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң болгаш, ооң иштинде «Тываэнерго» ААН-ниң объектисери хуу бүдүрүлгелер болгаш ында Чазактын чаңгыс-даа акциязы чок. Ооң-биле чергелештир мону чугаалап каары артык эвес, бизнес-биле эрге-чагырганың кады ажылдажылгазын тургузуп, хереглекчилер мурнунга социал харысалгазының дугайында бүдүрүлгениң удуртукчуларының сактыры албан. Шупту хамаатылар-биле бир дөмей, ЧЭТ-тиң ажылдакчылары күрүмеден социал деткимчени долу хемчээли-биле ажылгап турарлар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Республиканың электри хандырылганының байдалының бергедеп турарын бадыткап турар Чазактын үш доктаалын «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаан болгай. Силерден улуу-биле дилээрим болза, электри болгаш чылыг энергиязының хереглекчилери болганыңарда, ооң-биле кончук кичээнгейлиг таныжып көрүңер.

Чурттакчыларны чырык болгаш чылыг-биле хандырып турар энергетиктериниң күш-ажылын республиканың Чазаа бедии-биле үнелеп турар. Бо доктаалдарны хүлээп алган, бо чылдың январь 14-те болган Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралына ону база катап бадыткаан. Чугаа А.И. Верзаковтуң бүдүрүлгени эргелелин бедик мергежил чок удуртуп турарының дугайында чоруп турар.

Бир дугаарында, оон бедик мергежилдиг специалистер чоруп эгелзэн. Чижээлээрге, эң кол реле камгалалы болгаш автоматика

звенозунуң албанында чаңгыс специалистер ажылдап артып каан, а артканнары ажылдан үнген. ЧЭТ-тиң шупту кабель четкилериниң күжүн, автоматиканың болгаш реле камгалалының ажылыңче онза кичээнгейни угландырыңче Чазак албадап турган. Арга-дуржулгалыг инженер, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы А.Е. Измайлов, «Чылыг четкилери» ККБ-ниң удуртукчузу В.А. Бочаров болгаш «Наш дом» МУБ-туң кол инженери Кызылдың ЧЭТ-ке декабрь 18-те кончук айыылдыг озал-ондак бооп турда хоорайны камгалап алган ажылдакчыларны эрге-дужаалындан халаан.

Ийде, «Тываэнерго» ААН-ниң удуртукчулары ооң келгени-биле бүдүрүлгениң кол саң-хөө көргүзүү дыка дүрген дорайтаан. Бир эвес 2002 чылда ФОРЭМ-ге электри энергиязын алганы дээш 3,6 млн. рубль өрелиг турган болза, 2004 чылда 180-ге чедир өскөн, 2005 чылдың 9 айларында өрө — 142,3 млн. рубль четкен. Ол өрө ужуң база төлевир графиги сагывайн турарывиз дээш Саян-Шушенск ГЭС-тиң чик өртектиг электри энергиязын садып ап, ону шыдавайн, өске станциялардан бедик тариф езугаар садып ап турар бис. Мөөнөп садар рыноктан «Тываэнерго» 1 кВт. шак дээш 19 көпөөк өртектиг чигелделиг электри энергиязын садып ап, ону чонга 110 көпөөккө үндүр садып тура-ла «карылгалыг» кылдыр кажарлап ажылдап турар. Чижек-биле деңней алыр болза, кожавыс Хакасияның чону 1 кВт.шак дээш 60-65 көпөөк төлеп турар. Сөөлгү дөрт чылда электри энергиязының өртээ 4 катап, чылыг энергиязының — 2,6 катап улгаткан. Ынчангаш «Тываэнерго» удуртукчуларының чавыс тариф ужуң акша-хөрөңги чедишпес деп шимээр турары — чонну ээлчег езугаар мегелеп турары ол болур. Кызылдың ЧЭТ-тиң бүдүрүп турары чылыг энергиязын садып-саары үргүлчү улуг орулгалыг ажыл бооп турган. 2002 чылда оон орулгазы 27,5 млн. рубль, 2003 чылда — 14,5 млн. рубль, 2004 чылда — 10,8 млн. рубль, а 2005 чылдың 9 айларында 5,6 млн. рубль болгулаан.

Оон аңгыда, ТР-ниң Чазаа республиканың Энергетика комиссиязы-биле кады 2002-2005 чылдарда электри энергиязының тарифтеринге «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң абонент өртөөн долузуп-биле кирип келген. 2001 чылда 37 миллион рубль шилчиттинген болгаш долузуп-биле төлеттинген, 2002 чылда 39,5 миллион шилчиттинген болза, төлеттингени — 33 миллион. Бо чылдарда төлеттинген абонент төлевириңиң кези «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ни таварыштыр инвестиция программазы-биле «Тываэнергога» Кызылдың ЧЭТ-ти делгемчидер кылдыр демир эгиттинип келген. 2003 чылдан эгелеп, А.И. Верзаковтуң келгени-биле, абонент төлевири чорутунмастан болгаш ЧЭТ-ти делгемчидери акшаландыртынмайн турар.

Чазак экономикаың кризистин берге чылдарында безин Кызылдың ЧЭТ-ке дузалажып турган. Чазактын 1996 чылда үндүрүп берген акшазы-биле амгы үеде хоорайга чылыгы берип турар 9-тан 14-ке чедир котлоагрегаттар септеттинген, 15 биле 16 котелдар септеттинип турар. Нитизи-биле алырга, Чазак энергетиканың херегелениг индексация чокка 106 миллион рубльди үндүргөн.

Чазак одалга сезонунга белеткел үезинде удавас келир чылыг болгаш электри энергиязы дээш ЧЭТ-ке авансыны бээрин оралдажып турган.

А бүдүрүлге боду кол фондурлар, ооң иштинде дерилге дыка бедик деңгелде өртектиг дээрзин биле тура-ла бүдүрүлгениң хөгжүлдезинге чаңгыс-даа көпөөк кирибейн турар. 2005 чылда бүдүрүлгениң администрациязы бүдүрүлгениң хөгжүлдезинге болгаш септелге ажылдарына акша кирир туржук, бодунга аар өртектиг 3 каът контораны туткан.

Үште, доктаалдарда көрдүнүп турар үш авария А.И. Верзаковтуң талазындан бүдүрүлгени багай удуртканының түннели деп Чазак көрүп турар. Ооң «Тываэнерго» удуртукчулары келгени-биле 2004 чылдың ноябрь 10-да Паротурбинная, 17 а бажыңа өрткө 26 кижичок болганы-биле холбаштыр Тыва бүгү делегейи динмирей берген. Истелге болгаш суд сайгарылгазы уламчылап турар, ынчалзажак ол «Тываэнерго» хоорайга чартык чыл иштинде электри энергиязын үзүктелдирип, өжүрүп келгениниң база чурттакчыларны ону хайгаарал чокка боттары кожуп келгениниң түннели дээрзин көргүзүп турары билдингир.

Эрткен чылдың декабрь 18-те Кызылдың ЧЭТ-ке болган аварияның азы Верзаковтуң ачызында Тыва база катап бүгү Россияга «алдаржаан». Ол-ла үеде «Риск» солуну хоорайның чаңгыс-ла камгалакчызы ол деп чүгле көргүспейн турган. Мындыг үеде оода шак ынчаар мактары көңүс таарышпас чүүл. Паротурбинная кудумчунуң чуртталга бажыңына болган өрт соонда ышкаш бо удаада — ЧЭТ-ке авария соонда А.И. Верзаковтуң талазындан хоорайның чурттакчыларының мурнунга буруу миннишкини болбаан. Хоорайның ЧЭТ 10 шак ишти электри чок артканда, ол эвес, а хөй кезинде кижилерниң объектисери кышка чогуур денелге белеткеп тургаш, үндүрген улуг күжү камгалаан. Улуг-хүн турзажак шупту уруглар албан черлериниң, школаларың, өөредилге черлериниң, эмнелелериниң, культура албан черлериниң, бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары ажылдаар черлеринге хүнзеп, боттарының объектисерин эргизериниң талазы-биле ажылдарны чорудуп турган. Девидээштинге алыспайн, шак ындыг дидим чорукту көргүскен болгаш хоорайны камгалаарыңа боттарының үлүг-хуузу кириген кызылчыларның мурнунга мөгөөрдир мен.

Ажыы-биле чугаалайын, мээр коллегаларым-губернаторлар 40 градус соокта 10 шак иштинде чылыг чок арткан хоорайны канчап доңурбайн барганывысты кайгап турган. Мен оларга «Кызылчылардан айтырып көрүңер» деп харыылаар турдум.

Тос шак иштинде чырык чок арткан үш көдээ чурттакчылыг черниң — Сесерлиг, Кара-Хаак, Чербиниң объектисерин Тыва-энергоңуң удуртукчузы эвес, а оларның кышка эки белеткели болгаш ниитиниң, чагырга черлериниң даргаларының, яамылар болгаш ведомстволарның удуртулгаларының чогумчалыг ажылчорудулгазының ачызында социал адырның албан черлери доңулап кагбаан. А А.И. Верзаков Россияның техниктиг хайгаарал чериниң Тыва Республикада салбырынга авариялыг байдал дугайында безин үезинде дыңнатпайн барган.

Шагаан-Арыг хоорайга хөй каът бажыңнарны чурттакчылары үш хүн иштинде электри чырыгы чок артып, аш-чемни одагаларга белеткеп ап турган авариялыг байдалга хамаарыштыр алырга, А.И. Верзаков болгаш Тыва электри четкилериниң удуртукчузу А.Л. Ткач авария болган черни безин боттары көрүп четпейн, аварияның уржуктарын чайладыры-биле механик мергежилдиг энергосбыттың контролеру А.А. Вознюкту чоруткан. Авария соонда хоорайны электротенергия-биле хандырып турар ийи кабель авариялыг байдалда деп биле тура-ла, ААН «Тываэнерго» удуртукчузы бир ай дургузунда курлавырда электролини кирилериниң талазы-биле хемчеглерни албаан. Ынчалдыр Шагаан-Арыг хоорайга авариялыг байдал катап тургустуна берип болурунуң айылы улуг. Кызылдың ЧЭТ-те курлавырда энергия хандырылгазының чогу-биле шак-ла ындыг байдал хевээр артып турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглар! Чазак «Тываэнерго» коллективин кезээде деткип турган болгаш деткивишаан. Тыва Республиканың Чазаа бодунуң үезинде А.И. Верзаковту, тускай инженер мергежили чок-даа бол, томуйлаарыңа чөпшээрелин берген. Республикага улуг чидирлиг болган Паротурбинная чуртталга бажыңына коргунчуг айыыл-халаптың соонда болгаш Кызылдың ЧЭТ-ке болган аварияның соонда Чазак бодунуң шын эвес шилелгени кылганының дугайында түннелге келген. Кандыгда деңгелдин удуртукчузу чон мурнунга харысалгалыг болурунуң байдалы Верзаковка чок. Ынчангаш Чазактын доктаалында «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» АН-ниң удуртукчузына ону албан-дужаалындан хостаарының дугайында айтырыгы сайгарып көөрүн дилзэн. Бис А.Б. Чубайстың шийтпирин манаар бис. Бо байдалда оларның хуу сонургалы эвес, а чон дээш сагыш салышкын болгаш демократтыг принцип тиилээринге идегээр-дир бис. Хуу сонургалдарга хамаарыштыр энергия хандырылгазының талазы-биле эрткен чайын Москва хоорайга болган аварияның соонда В.В. Путин бодунуң бодалдары илередип, ону «будулгаазының» чоруктар деп үнелелди берген. Аварияның чылдаганының истеп тодаратканының түннелинде Мосэнергоңуң удуртукчузу албан-дужаалындан хостаан.

Хүндүлүг чурттакчылар! Чазак дараазында авариялыг байдалдар болдурбазының талазы-биле хемчеглерни ап турар. Бо сорулгаларга акшаландырышкын көрдүңер, Шагаан-Арыг хоорайга хөй каът чуртталга бажыңнарының энергия хандырылгазын өйлээр кылдыр специалистер чоруттунган. Курлавырда электри хандырылганың ажылгалга кирилериниң талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Кызылдың ЧЭТ-ке соңгаарладып болбас чугула ажылдарны күүседириниң шыңгыы хыналдазын тургускан. «Тываэнерго» ААН-ниң объектисериниң ажылының болгаш кышка хемчеглер чорудар ажыл-агый органнарының ажылын контролдьаарының талазы-биле Чазактын Прокуратура, Ростеххайгааралдың Тыва Республикада албаны-биле оперативтиг ажыл чорударының механизми ажылдап кылдынган. Хереглекчилерге хөмүрдаш сөөртүлгези, чуртталга бажыңнарыңа база социал сфераның албан черлеринге температурлуг режим контролдьаатынып турар.

Электри хандырылгазының коллективтери болган таварылгалардан түннелдерни үндүрүп, одалга сезонун чогуур денелге эрттиргенин идегел бар.

Кичээнгейниң дээш четтирдим.

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерниң программаларын 2005 чылдың сентябрь 5-те РФ-тиң Чазак кежигүннери, Федералдыг Хуралдың удурткучулары, Күрүне Чөвүлелиниң президиум кежигүннери киришкен калбак хуралга Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин чарлаан. Президент чурттуң 2008 чылга чедир социал политиказының тодаргай сорулгаларын ында айыткан. Кадык камгалалын, өөредилгени, таарымчалыг чурттаар оран-саваны, көдээ ажил-агыны моон соңгоар хөгжүдөрүн ол онзалап айыткан, оларны мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдер деп адаан.

Национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыраарының айтырыгларын шийтирилээрин Чазакка дааскан. Ооң ажилын 2005 чылдың октябрь 21-де РФ-тиң Президентизиниң чанында тургускан Чөвүлел хынап хайгаараар. Чөвүлелди В.Путин удуртуп турар, ооң составында эрге-чагырга органнарының бүгү деңгелдериниң төлээлекчилери харысалгалыг ажилдакчылар кирген.

Национал төлөвилелдерниң күүселдези 2006 чылдың январь 1-ден эгелээн. Ниитизи-биле айыткан сорулгаларга бо чылдың бюджетинде 134,5 миллиард рубль көрдүнгөн. Тодаргайлаарга, кадык камгалалыга 62,6 миллиард, өөредилгеге—30,8 миллиард, чурттаар оран-сава тудуунга—21,9 миллиард, агроүлетпүр комплекзин хөгжүдөргө 19 миллиард ажил рубльди бээр.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

Кадык камгалалының талазы-биле бо чылын эмчиңиң баштайгы дуза чедириниң ажилтын бидеринче, аарыгларны бол-дурбазы-биле баш бурунгаар хемчеглери алырынче, медицинага чаа технологияны ажиллаарынче кичээнгейни салыр. Эмчилерге, эмчи сестраларыга немелде 5 болгаш 10 муң рубль түнүг немелде акшаны төлээрин 2006 чылдың февральга чедир боттандыраар. Фельдшер-акушер пунктуларының эмчи ажилдакчы-

ларына, эмчиңиң «дүрген дуза чедирер» эмчилеринге, фельдшерлеринге, эмчи сестраларыга төлээр немелде 4,7 миллиард рубль көрдүнгөн. Дүрген дуза чедирер эргижерден 25 муң хире машинаны солуур болгаш чаа машиналарны садып алыр. Россияның субъектилериниң чагыын езугаар төпчүткен эмнер аймаа болгаш «дүрген дуза чедирер» машиналар садып алырынга 3,5 миллиард рубльди бээр, ооң соонда оларны Чазактың шийтирилген езугаар Федералдыг балансыдан субъектилерге халаска дамчыдып бээр. Чаа эмнелгелер-

ЧАА ПРОГРАММАЛАР НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР

ни тудар, он муң ажил поли-клиникалар амгы үеңиң чаа дериг-херекселдерин алыр.

2006-2007 чылдарда Россияның регионнарына амгы үеңиң эң-не болбаазын эмнелге техниканы-биле дериттинген чаа 15 эмнелге төвүн тудар, ажилдап турарларын эде дериир шийтирил хулээп алдынган. Амгы үеде Кадык камгалал яамызы регионнарының хереглелин, чер-черлерде эрге-чагыргаларның тудугларны кылырынга киржиринге беленин барымдаалап, чаа төптерни тудар девискээрлерни тодарадып эгелээт.

ӨӨРЕДИЛГЕ

Өөредилге адырында кол угланышкыннар болза, национал университеттерниң четкизин, информатизация адырын тургузары, талантылыг аныктарны деткири, шеригже баар аныктарның белеткел мергежилениң системазын хөгжүдери болур.

Ол ышкаш инновациялыг ниити билиг программаның конкурсуун кириери көрдүнгөн, ооң түннелинде 30 дээди өөредилге чери, 6 муң школа чылдыңна акша шаңналдыг грантыларны алыр аргалыг болу бээр. Чоокку ийи чылда Москвага, Санкт-Петербургка делегей чергелиг ийи бизнес-школаны база ол-ла үеде Мурнуу болгаш Сибир федералдыг округтарга национал университетти тургузары көрдүнгөн.

Өөредилге адырында немелде төлевирлерни башкыларга, класс удурткучуларына бээр, чылдыңна чурттуң 10 муң эң эки башкылары кижин бүрүзү 100 муң рубль түнүг акша шаңалын алыр, дээди өөредилге черлериниң башкыларының шалыңы элээн улгадыр. Бедик мергежилдиг эртем ажилдакчыларының шалыңы 30 муң рубль чедир өзер. Эртем чадазы дээш шалыңга немелде өзер: эртем кандидаттары 3 муң рубль, докторлар 9 муң рубль чедир.

ТААРЫМЧАЛЫГ ЧУРТТААР ОРАН-САВА

Чурттаар оран-сава политиказының талазы-биле ипотека чээлиниң хемчээлин болгаш чурттаарга тудугларын көвүдөдиринче кол кичээнгейни салыр. Бо национал төлөвилелди боттандыраарына чүгө бирги чадазында 2006-2007 чылдарда бюджеттен 213 миллиард рубль көрдүнүп турар.

Ипотека чээлиниң программасы—таарымчалыг чурттаар оран-сава тудуунун төлөвилелиниң база бир чугула кезээ болур. Чазактың санап турары-биле алырга, чылдыңна бээр чээлиниң түнү 4-5 чыл болгаш 1 миллион чедир өзер ужурлуг, чурттаакчы чоннуң чээлиниң хемчээли чылда 415 миллиард рубль чедер. Ындыг көргүзүлгери

чээлиниң үндүрүүн 14 хуудан 8 хуу чедир эвээжеткеш, чээлиниң төлээр хуусаазын узаткаш, чедип алыры көрдүнгөн. Үндүрүгүнү чоорту 2007 чылда 11 хуу, 2010 чылга чедир 8 хуу чедир кудуладыр.

Хамаатыларны таарымчалыг чурттаар оран-сава-биле хандыраарының программаның үш үе-чадада боттандыраар, 2008-2010 чылдарда 80 миллион дөрбөлчин метр чурттаалга шөлү ажилгалга кирген турар. Ипотека чээлиниң ажылаан өг-бүлелерниң саны 8 хуудан 30 хуу чедир өзер.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агийда мурнады мал ажилын хөгжүдери, биче болгаш ортумак ажил-агийларны деткири көрдүнүп турар. Көдээ ажил-агий яамызы 2008 чылга чедир мал ажил-агийларының комплекстерин 12 хуу чедир чаартыры болгаш эът бүдүрүлгезин колдуунда дөрттүнү бир кезээнге улгаттыраар кылдыр санап турар. Россельхозбанк көдээ ажил-агийның биче агробизнесиниң субъектилеринге чээли бээриниң чурумун ажилдап кылырын дооскан. Россия Федерациязының Президентизиниң даалгазы-биле ажилдап кылган мурна хөгжүдөр агроүлетпүр комплекзиниң национал төлөвилелин күүсөдиринге чээлилер бээринге бюджеттен 6 миллиард ажил рубльди көрүп турар.

Интернеттиң материалдарында.

ХҮННҮҢ АЙТЫРЫ АПАРГАН

Шаг-шаандан бээр тыва улус байдустуң чайгаар бүткен байлаа-биле амыдырап-чурттап чораан. Өгүнү эр ээзи өг-бүлезин, дөргүл-төрелдерин өлүк база аң эди тыпкаш, азырап чораан болгай. Пес-таавы, таакпы, шай аймаан тып, орнап алырынга өлүк азы өскээр чугаалаарга дини, киш кештери кончуг таарымчалыг. Мал-маганның эдин, кежин эт-херексел, ок-чемзек, боо-хөө, бараан-сараан, аш-чем тып алырынга үнези куду, берге турган. Кыдат, моол кадыкчыларның эң-не хереклээр чүүлдери: өлүк аймаа, сыын мыйызы бооп турган. Аңчы кижин үе-дүптөн бээр чонунга хүндүткелдиг кижилерге хамааржыр. Тыпкан тывыжын дөргүл-төрелдери-биле үлежир, кожа-хелбээ чонунга бээр.

Тываның агаар-бойдузу аң-мең кештери шынарлыг болурунга чаяп каан черлерге хамааржыр. Ооң девискээри Россия Федерациязында аңчы-тывыш черлериниң санында кирген. 1965 чылда парлап үндүргөн «ССРЭ-ниң аңнаарының биологиязы» деп номунда мынчаар бижээн «1955 чылда ССРЭ-де бүгү белеткээр өлүктүн 80,6 хуузу РСФСР-ге онаажып турар» деп. Ол үеде 14 эвилелдешкен республикалар турган-на болгай. Ынчап кээрде, Эвилелдешкен Республикалардан чүгө 20 хуузу ап турган-дыр.

Барыын, Чөөн-Сибир аң-мең талазы-биле эң-не байлак. 1956-1959 чылдарда Россия Федерациязына белеткээр «чымчак алдыңның» 28-30 хуузу Чөөн-Сибирге онаажып турган. Ол чылдарда Чөөн-Сибирге белеткээр дини кештериниң 43 хуузу, киштиң 47 хуузу Тывадан кирип турган. Моон алгаш көөргө, бистиг республи-

ликавыс өлүк белеткээр талазы-биле Чөөн-Сибирде деңгизүүрү бедик бооп турган.

1996 чылга чедир Тывага беш күрүне аңчы ажил-агийлыг черлер, ийи хереглекчилер ниитилели база 4 совхозтар колдуунда аңчы-тывыш ажилы-биле сырый холбаалыг ажилдап турган. Айыткан ажил-агийлар республиканың аңчы-тывыш эргелели-биле керээ чаргаш, бот-боттарының ажил-херезин шыңчы езу-биле деткирип, чедимчелиг ажилдап турганнар. Тыпкан өлүүн чаңгыс черге мөөңнээш, Красноярскиниң өлүк баазазынга болгаш Киров областа Слободск хоорайда «Диң» деп аттыг фабриказынга керээ езугаар улуг өртөккө өлүктү садып-саарып ап турган бис. Эң шынарлыг өлүктү Ленинградтың өлүк аукционунга Красноярск баазазын дамчыштыр чорудуп, валюта кирип ап турган бис.

1990-1996 чылдарда Красноярскиге валютаның агар санын ажиткаш, аукционга дужааган өлүктен доллар ап, ол үеде агар санга 85 муң ажил доллар турган. Аңчыларның хереглелин долзуу-биле хандырып, боо-хөө, ок-чемзек садып алырынга кандыг-даа бергедешкиннер турбаан.

Тываның девискээринге дуюг-луг аңнар элбек турду. 1969-1974 чылдарда аңчы эргелелиниң кол охоттоодинге ажилдап турарда, сыын мыйыстарын хөйүнү белеткеп турдуvus. Тайга-таңдылардан адып-боолаарына 100 баш сыыннарны чөпшээрп турган. Аң-меңниң санаашкын ажилдарын чыл бүрүде февралдың төнчүзүндөн эгелээш, март айның 10-12 хүннеринде доозар турган чүвө. Дуюг-луг аңнарның санааш-

кынынга колдуунда вертолет ажиллап турдуvus. Ол чылдарда аң санаашкынынга вертолеттуң 75-80 шак ужудушкуннарын ажиллап турган бис. Эрзин, Тес-Хем кожууннарның девискээрлеринге бөрүнү вертолет-биле аңнаарына кончуг эптиг черлер.

Бин-Хем кожууннуң сыын фермазындан чыл бүрүде 100 ажил сыыннарның мыйыстарын кезип ап турган. Ол ферманы 1969 чылда Сыстыг-Хемниң күрүне аңчы ажил-агийынче көжүргөн. Ол үеде адып-боолап белеткээр мыйыстарны аңнарның бажының хаваа-биле кады кезип алыр, ынчангаш орну кончуг улуг. 1972 чылда тускай «Украина» деп самолет чагыдып алгаш, 200 ажил сыын мыйыстарын Владивосток хоорайда «Мед-экспорт» деп конторага чедирип турдум. Ынчан бир магадан чүүлүм, ол конторада сыыннар, шокар ивилер мыйыстарының көвейи колдуунда Алтай крайдан кээп турар болду.

Тыва чон черниң кежин четтирип, боттарының амыдырал-чуртталгазынга немелде орулганы диниң кештерин дужаагаш ап чораан. Диниң өзер саны тайгатаңдыларның агаар-бойдузундан, үнүштүг ыяштарның дүжүттүг болганындан хамааржыр. 1994-1995 чылдарның аңчы сезонун эки болган. Ол сезонда 180 муң дини кештерин белеткээш, ЯК-40 самолетту хөлөзилеп алгаш, Киров облазының Слободск хоорайда «Диң» деп фабриказынга дужаадымыс. Ол үеде Кунгуртуга 30 муң ажил дини кештери агаар баксырааш чыдып берген, фабрика-биле чарган керээвистиң хуусаазы үзүлгөн, улуг торгоал төлээр ужурга келген. Бараанывысты шоодай саны-биле дужаагаш, фабрикадан

янзы-бүрү тоннар, бөрттер, тускай аңчыларга дараан хептер алган бис.

Бо хүннерде аңчы-тывыш ажилында улуг бергедешкиннер бары илдең апарды. Мен бодаарымга ада-өгбелеривистиң шаг-шаандан бээр кылып, амыдырап чораан аңнаашкын ажилынче сагыш салыры хүннүң айтыры апарган. Бо айтырыг талазы-биле республиканың аңчы ажилын харылап турар организацияларына-даа, дарга-бошкарларына-даа дегбейн, орашпайн ниитизи-биле бижип ор мен. Эр кижин бүрүзү аңчы болбас, ол дээрге байдустуң база бир чаяп каан оолдары-дыр.

Тываның агаары соок орта дадыккан, эрес-дидим, мага-боттары шыдамык, чалгаа эвес, аажы-чаңын эскерип көөргө, үен-даян багай чаңылдар оларда чок дизе частырыг болбас.

Кем-херекке онаажып чорраан кижиге болза, «боо-хөө» база чөпшээревес деп «Боо дугайында» Хоойлуда база айыткан. Моон алгаш көөргө, аңчылар чонунга эки талазын көргүзүп чоруурлар. Дооскан эртемнерим: Иркутск хоорайга охоттоо-зверовод ортумак тускай эртем, биолог-охоттоо дээди эртемниг кижин болгаш Тываның агаар-бойдузун, дириг амытаннарын төтөглекчилерден камгалаары мээң ыдыктыг хулээлгем деп билип, төтөглекчилерге хамаарышкан эрге-дужаалдыг кижилер-биле чаныш-сыныш чок демисежип чораан мен.

Мышкыр-оол МОНГУШ,
Россияның аңчы ажил-агийының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Прокуратура ажылдакчызының хүңдө

Январь 12-де Тыва Республиканың прокуратуразының залына Россия Федерациязының Прокуратура ажилдакчызының хүнүгө тураскааткан байырыг хурал болган.

Республиканың прокурору Виктор Кизикин прокурорларга, истекчилерге, прокуратура органнарының хоочуннарына профессионал байырлалы-биле байыр чедирген. Аңаа Россия Федерациязының Чингине прокурору, юстицияның күрүне чөвүлекчизи Владимир Устиновтуң «Шаннаарының дугайында» дужаалын номчаан.

Албан-хүлээлгезин үлегерлиг күүсөдир чорууру, прокуратура органнары болгаш албан черлеринге үр үеде эки ажилдап чорууру дээш республиканың прокуратуразының прокурор-криминализи Артур Монгалды, Каа-Хем кожууннуң прокурору Евгений Скороинни база Сүт-Хөл кожууннуң прокуратуразының специализи Валентина Тюлюшту РФ-тиң Чингине прокурорунун Хүндүлел бижин-биле шаңнаан. Сүт-Хөл кожууннуң прокурору Алимаа Сааяга өртөккө белек — шакты тывыскан. Мөңгү-Тайга кожууннуң прокурору Урана Дамбага, Кызыл хоорайның прокурорунун дузалакчызы Чинчи Чамзырынга, Тес-Хем кожууннуң прокуратуразының истекчизи Чалым Ондарга өөрүп четтиришкенин илереткен.

Прокурор хайгааралдарының база кем-херектерин амыдыраары, болдурбазының талазы-биле ажилдар үезинде бот-идепкейлиг чоруу болгаш оперативтиг ажилы дээш Россия Федерациязының Чингине прокурорунун дужаалы-биле класс аайы-биле эрге-дужаалдарны баш удур тывыскан: Кызыл кожууннуң прокурору Артур Монгушка — юстицияның улуг чөвүлекчизи, Кызыл хоорайның прокурорунун улуг дузалакчызы Юлия Литвиенкога — юстицияның биче чөвүлекчизи атты тывыскан.

Албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсөдир чорууру дээш элэн хөй прокуратура ажилдакчылары болгаш специалистер Тыва Республиканың прокурорунун дужаалы-биле шаңнаткан.

Василий КРИВДИК.

ЧАГЫКЧЫЛАР ҮЗҮЛБЕЙН ТУРАР

Сөөлгү чылдарда республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң аразында көскү черни «Урянхай» агроулетпүр комплекси азык акционер ниитилел ээлеп турар апарган. Чоокта чаа болуп эрткен «Сайгарлыкчы ажил-2005» деп республика конкурсуна «Экспорт угланышкынныг бизнестиң хөгжүлдөзү» деп номинацияга оларныч биче бүдүрүлгези тирикчи болуп, конкурстун диплому-биле шаңнаткан. «Урянхай» бүдүрүлгө— даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың идепкейлиг киржикчизи, даштыкы керээлер талазы-биле бараан саарарының хемчээлин 700 муң ажим американ долларга чедирген. Дыка хөй конкурстарныч дипломантылары. «Россияның соңгу чүгү» деп Сибирь ярмарказының, «Россияның 100 эң дээрэ барааннары», «ТываЭкспо-2005» ярмаркаларныч алдын медальдары-биле, чаа технологияны непередир болгаш рынокту дидим шигээдип алганы дээш Тыва Республиканың Чазааның диплому-биле шаңнаткан.

«Урянхай» агроулетпүр комплекзиниң удурткучу Шолбан Советович Иргит— кончуг шимченгир, дидим, ырак көрүштүг, рынокту езулуг үнелеп билер сайгарлыкчыларныч бирээзи. Республиканыч буурап дүжер дей берген эт комбинатын, «Тываныч хевистер» болгаш өске-даа бүдүрүлгелерни бодунуң агро-

бо бүдүрүлгөдө ажилдап турар. Эгезинден тура немец специалистер-биле кады бо фабрикага дериг-херекселдерни тургускан кижилерниң бирээзи. Ынчангаш фабриканыч дериг-херекселдерин беш салаа дег билер. Чаа чылдың бүдүүзүндө Сергей Петрович-биле дужуп, ажил-ижин кысказы-биле чугаалап бээрин дилээн мен.

— Бистиң кол хереглээр материалы-биле дык болуп. Ону чурттакчы чондан, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринден садып ал тур бис.

ажыктыг болуп турар. Ам көрүп тур силер бе, чүң аргыыр дүк бир аңгы, ооң богун бир аңгы кылдыр арыглап үндүрүп каан.

Бистиң бүдүрген продукция-выс шынарының талазы-биле дыка эки үнелелди ап турар. Россия чергелиг делгелге-ярмаркаларга киржип, шаңнадып-мактадып-даа турдус. Тускай эртемниг кадрлар чедишпейн турар, ол талазы-биле ажилды чорудуп турар бис.

Фабриканың дүк аргыыр цегиниң иштинче кире бергеш, ында ажилдап турар ажилчыннары сонуургап, чугаалажып кээри-виске, мергежилдинге бердинген кижилер дээрзи билдинип кээр болду. Чүге дээрге, бо станоктар кончуг нарын технологиялыг болгаш башкалары белен-даа болза, ооң ажилдаар чуруму шыңгы негелделиг дээрзин ажилчыннар чугаалап турду. Кажан бүдүрүлгө «Урянхай» агроулетпүр комплекзинче каттыжып кирген соонда, акшаландырышкында болгаш ажил төлевиринде саадашкын болбайн турар.

Дараазында ол-ла бүдүрүлгениң дааранылга цегинге келдвис. Цехтиң мастери эрес-шоваа кыс Борбак-кыс Шашкойовна Шагаалаң бисти уткуп алды. Цехте 15 север кыстар дааранып орда чеде бердвис. Чаа даараан хептерни кончуг таптыг чыскаагаш, азып каан, ында чүңү чок дээр

Дүктү арыглаар цех.

Даараныр цехтиң мастери Борбак-кыс Шагаалаң.

Чүң аргыыр цех.

улетпүр комплекзинге кирип алгаш, бут кырынга тургузуп келди.

Ооң тодаргай чижээнге, «Саянның хевистер» КХЭ-ни хамаарыштырып болур. Бо бүдүрүлгеге 1995 чылда Германиядан эккелген хевис аргыыр дериг-херекселдерни тургускан чүве. Ол дериг-херекселдерни немец болгаш бистиң специалистеривис эптеп тургускан. Бүдүрүлгениң ажилдап эгелээринге нарын байдалдар турган-даа болза, аңаа ажилдаар специалистерни Россияның хевис аргыыр улуг фабрикаларында удур өөредип тургаш, бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның шынарын экижиткен.

«Саянның хевистер» КХЭ-ниң амгы күүседикчи директору Сергей Анатольевич Петров — арга-дуржулгалыг специалистерниң бирээзи. Ол 1995 чылдан бээр

Бүдүрүлгениң күүседикчи директору Сергей Петров.

Моолдан база кээп турар. Материал-биле хандырылгавыс амдызында ажырбас. Бо чылын дүк арыглаар чаа станокту Франциядан садып алдывыс, ол биске дыка

боор. Хой кежинден даараан чолдак тоннар, чеңи чок херектээштер, бичи урулгарга таарымчалыг кылдыр даараан янзы-бүрү хептер бар. Шынап-ла, даарап

каанын мактавас аргажок болду. Цехтиң ажилын Борбак-кыс Шашкойовна кысказы-биле таныштырды:

— Даараныкчылары-биле колдуунда үр чылдарда ажилдап келген, арга-дуржулгалыг кижилер. Материалдар-биле хандырылгавыс эки болганындан, чондан чагыглар үзүлбейн турар. Кол-ла чүве даарап турар продукция-выстың шынары эки болганындан коллективтерден чагыглар база кээп турар. Чамдык бүдүрүлгелер ажилчын хептерни чагыдып, даарадып ап турарлар. Бодувустун дараан барааннары-биле республика, Сибирь чергелиг делгелге-ярмаркаларга киржип, шаңнадып-даа турдус — деп чугаалады.

Цехтиң иштиниң арыг-сили, чылы ажилчыннарга дыка таарымчалыг. Ажыглап турар дериг-херекселдер-биле хандырылгавыс бедик деңгелде деп

чугаалап болур. Даараныр машиналар колдуу шупту чаа. Ажил төлевиринге хамаарыштыр оларныч хомудалы чок.

Белен даарап каан хептерниң складындан чүңү-даа көрүп болур. Ужудукчуларныч куртказы, хой кежинден даарап каан тапочкалар, эттээш будуп каан алгылар, ажилчын халаттар, хой кежинден даарап каан чоорганнар безин бар. Хереглээн кижилер оон кээп садып ап турар болдулар. Хой кежин болбаазырадып, оон бараанныг продукция бүдүрүп, сайзырадыр талазы-биле бүдүрүлгө дыка эки угланышкынныг ажилдап турар дээрзин эскердим.

«Саянның хевистер» КХЭ келир үеде барып, республиканың шыырак бүдүрүлгелериниң бирээзи болу бээр дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Хүндүткел-биле бодап чоруур мен

Амыдырал-чуртталга аайы-биле Тожу кожуун 28 чыл ишинде төрөөн чуртум болу берген чурттап чор мен. Харназын улгаткан, бодум безин кырган-ава болу бердим. Ынчалза-даа авамны мен кезээде сагыш-сеткилимде хүндүткел-биле бодап чоруур мен.

Авамның чоокта чаа төрүттүнген хүнү болуп эрткен. Кызыл хоорайда хеймер уруунуң бажыңында чурттап олурар. Алыс боду Сүт-Хөл кожуунга төрүттүнген. Амыдырал тудуп, өгленген чери — Шами суур. Ол ачазының чуртту. Тос чүзүн малдыг, докулчак ак өглүг, онзагай чараш кыс келгенин Шемиде улуг назылыглар ам-даа сактып чугаалаар. Өгленир бетинде-ле хөй-ниити ажилының эң идепкейлиг киржикчизи, хувискаалчызы, аалдар аразының агитатору, аът мунуп турда, эр улустан чыда калбас эрес-кашпагай кыс турган. Шами суурга келгеш,

ол база-ла хөй-ниитиниң ажилыңче шымып кирген. Баштайгы кызы мени доруктуруп, ясли-садыка поварлап, кайда-даа ажилды бедик деңгелге көдүрер дээш чажам дивейн ажилдап келген. Даараныр, аргыттынар, кылып билбеси чок авам, бистерни, 2 оолдарны, 5 кыстарны өстүрүп, ам-даа бистиң аравыста арга-сүмезин берип, чагыс-сөстөрүн чугаалап олурары дыка-ла улуг чоргаарал.

Авамның ады — Опал Амирбитовна. Алыс фамилиязы Ондар. Чаа документилер тыпсып эгелээн үеде ачамның Ооржак фамилиязының орнунга ады Доржу фамилия апарган. Доржу Василий Тасхунаевич — ачавыс, Доржу Опал Амирбитовна — ававыс. Ачавыс 61 харлыг тургаш, арааш чок апарган. Чурттап келген үезинде партия кежигүнү болгаш айыткал езугаар Хөндөргей, Хандагайты, Чадаана, Шами дээш, суурларга партком секретары, райпо дарга-

зы, клуб эргелекчизи дээш, кандыг-даа ажилдарга ажилдап чорду. Ачамның шынчы чөлөнгии-жи, деткикчизи, бүзүрелдиг эжи — авам. Олар чаңгыс сөстен-не бот-боттарын билчир, аас-кежиктиг, быжыг найыралдыг чуртталгазы ажы-төлү бистерге үлегер болуп чоруур. Ачавыстың чырыткылыг омур-хевир бистерниң сагыш-сеткиливисте хевээр.

Ачавыс ажыг-шүжүггө бастырбайн, бистерни эртем-билигге чедирип, өглен-баштап алган, уругларының уруглары, уйнуктарының аразында чурттап олурары дыка-ла өөрүнчүг.

Улуг угбавыс Нина Васильевна Монгуш Шами чуртувуста хоочун малчын болуп амыдырап-чурттап чоруур. Угбавыс, чествестичи Чөөн-Хемчик кожуунда билбес кижичок. Олар алдарлыг малчыннар. Ажы-төлү көвей.

Оон бичези — мен, Ульяна Васильевна Доржу. Өөм ээзи

Леонид Кызыл-оолович-биле башкы мергежил чедип алгаш, баштайгы күш-ажылчы базымнары Шами суурга эрттирген бис. Амгы үеде пенсия назылыг болзувусса-даа, Адыр-Кежигде чонувус аразында башкы ажилывыс уламчылап чоруур бис.

Улуг огу Владимир — чолаачы, хеймер огу Вячеслав — чурукчу. Авамның ийи келиннери Чечек, Роза хүндүткелдиг кыстары. Дуңмаларым Галина — артист, Зоя, Оля — бухгалтерлер бооп ажилдап чоруурлар. Уругларының уругларында келир үеде башкылар, бухгалтер, юрист дээш, янзы-бүрү мергежилдерни шилип алган, шилип алыр дээн күзелдиглер бар.

Авамның бир онзагай чүүлү — кижилер дээш сагыш човаашкыны. Ам боду тозан хар чоокшулап олурары бо-дур, угаан шуут чарт. Кымның кайда, кандыг чурттап олурары, кымга дуза, чагыс-сөс херегин сактып, чугаалап олурар.

Телефон-биле суг харылзажып олурда шуут магалыг. Бо чоокку үеден эгелеп бодунуң мурнунда сорулгазы — бо чылда Шами суурга болур Шагаа байырлалында шупту бисти эдиртип алгаш эрттиржири. Куулар, Ооржак, Ондар фамилиялыглар уштап-баштап эрттирер. Авам ол дугайын шагдала дугуржуп, сүмележип, сагыш салып эгелей берген. Ол дээрге авамның аажы-чаңында, бир эгелээшкени эчизинге чедирбээнде амыр-дыжын уттуптар. Хүндүлүг ынак ававысты эдиртип алгаш, ачавыс чуртту Шемивиске ыяла-ла аалдап чедер бис. Ам-даа хөй-нү бижип болур. Авамның төрөөн чуртту Сүт-Хөлде суг төрелдер-биле харылзажып көргөн болза.

Эргим, хүндүлүг ававыска чаа чылда кадыкшылды, ам-даа узун назынны, аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзээр-дир бис.

Ульяна ДОРЖУ.
Тожу кожуун.

Республиканың кадык камгалалында

Баклабораторияның бөлүк ажылдакчылары.

Эмнелгениң даштыкы хевир.

ЧОНГА ТААРЫМЧАЛЫГ

Кызыл хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгези кадык камгалалының бот-тускайлаң албан чери кылдыр 1982 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. 2005 чылга чедир ол чаңгыс каът эрги бажыңга турган. Бо чылдың эгезинде делгем, чараш, халдавырлыг аарыглар эмнелгези кылдыр тускай төлевилел-биле кылып каан чаа эмнелгеже көжүп киргени эмчилерге, аарыг улуска канчаар-даа аажок таарымчалыг. Хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң улуг эмчизи — РФ-тиң кадык камгалалының тергиини Чечек Хуулеевна Иргит. Үнүп келген чаа чылдың бүдүүзүндө чаа оран-савага чединген эмчилерниң ажил-ижин сонургап баарывыска, Чечек Хуулеевна шөлээлеп турар болганындан, бисти эмчиниң эмнээр талазы-биле оралакчызы Марианна Девин-ооловна Куулар ээлдек-эвилең хүлээп алды. Марианна Девин-ооловна Иркутскиниң медицина институтун дооскан, Санкт-Петербургтун Н.И. Мечников аттыг медицина академиязынга ординатура дооскаш, халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде 12 чыл ажылдап чоруур бедик мергежилдиг эмчилерниң бирээзи.

Үнүп турар, адаанда туннель-биле аргыжып турары, каът санында лифтилер бары ажылдакчыларга эптиг. Бо эмнелгеде диагноз тургузар, бичии уруглар салбыры болгаш өт аараан улус эмнээр үш салбыр бар. Оон ыңай республиканың шупту булуңнарындан өт аарыының А, В, С хевирлери-биле, хоочураан халдавырлыг өт, баар аарыглыг кижилерниң хайгааралын чорудуп турар

шупту булуңнарындан улус кээп эмнедип турар болганындан, эмчилерниң ажылы дыка нарын, харысалгалыг дээрзи билдингир. Ынчангаш олар чоннуң кадыы дээш кызып ажылдап турарлар, аарыг улуска хамаарылгазы эки дээрзин эмнелгеде чыдар улус чугааладылар.

Халдавырлыг аарыглар эмнелгезинде ижин-шөйүндү аарыгларыннан, бруцеллез, гастрит, холецистит, язва, хоочураан хал-

Гепатоцентрниң эмчизи Я.Н.Д. Сонам-Байыр, медсестра Л.А. Гузык, медсестра-оператор М.М. Доктут,

гепатоцентр бар. Ону аныяк эмчи Янжмаа Настык-Доржуевна Куулар билдилгидиг удуртуп, улуг ажылды чорудуп турар. Янжмаа Настык-Доржуевна ажылдавышаан, Новосибирскиниң медеакадемиязының аспирантуразында база өөренип турар болду. Бо хүнде гепатоцентрде 1773 кижичи эмчи хайгааралында турар. Чогум бо эмнелге хоорай чергелиг-даа болза маңаа республиканың

давырлыг өт аарыг, саргыга ызырткан, риккетсиоз болгаш аңаа немештир грипп, ангина, менингит, краснуха, скарлатинадан аараан улустарны эмнеп турар.

Эмнелгениң ишти хөлчок арыг-силгидиг, хүнде үш катап арыглаашкынны чорудуп турар, аарыг улуска эмчилерниң тургускан диетазы езугаар амдангыг чемни Г.П. Павликова дузалакчызы Р.Ч.

Кол эмчиниң оралакчызы М.Д. Куулар, инфекционист эмчи Л.В. Сизых, УЗИ эмчизи Т.А. Асташева.

Эренчин-биле кады кылып берип турарлар. Чем кылып черде болгаш черле ниити эмнелгеде дериг-херекселдерни амгы үеге дүүштүр чаа дериг-херексел-биле дерип кааны дыка эки чорду.

Бо коллективте ниитизи-биле 235 кижичи ажылдап турар. Оларның 28-и эмчилер, 89 кижичи ортумак эртемниг, 73 эмчи ажылдакчылары бар. Эмнелгениң амьдырал хандырылга албанының ажылын эмчилери дыка мактаар болду, олар чоокта чаа хоорайның ЧЭТ-ке озал-ондак болуп турда безин, хондур-дүндүр ажылдап тургаш, эмнелгени донурбааннар.

Мында ажылдап турар эмчилерниң 76 хуузу дээди категорияның эмчилери. Хоочун, бедик мергежилдиг эмчилер Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, РФ-тиң кадык камгалалының тергиини Лидия Васильевна Сизых, УЗИ эмчизи Тамара Алексеевна Асташова, халдавырлыг гепатит салбырының эмчизи Надежда Петровна Горбунова, бичии уруглар салбырының эмчизи Александр Вениаминович Мезенцев эмчилерниң аныяк

салгалыңга билиг-мергежилдин дамчыдып, арга-сүмени берип, демниг ажылдап турарлар.

Ортумак деңгелдин эмчи ажылдакчыларындан диагностика салбырының медсестразы Ч.М. Тапышпанның, М.Д. Оюннун, Н.В. Середкиняның, М.В. Топаеваның, А.Ч. Сааяның, Ч.Ч. Хактыг-оолдун, Ө.Э. Тюлюштун, диетсестра Н.Д. Монгуштуң, санитаркалар Л.Н. Кууларның, А.О. Делиголованың, Н.А. Гуляеваның, А.К. Сарыгларның, Е.Д. Монгуштуң, Г.М. Оюннун, кол бухгалтер Ю.А. Сааяның, ажил-агый эргелекчизи Н.И. Долгованың, дезинфекция чорудар Л.К. Жмактың ажил-ижи макталдыг. Бо эмнелгениң коллективи чаа оран-савалыг болганынга өөрүп, келир өйже бедик көдүрлүүшкүнүг ажылдап турарлар.

Кадык-ла чорза, артан чүве ажырбас дижир болгай бис. Үнүп келген чылда, Тываның чонунга кадыкшылды, аас-кежикти, бүгүле чүүлдерге экини күзедивис.

Алдынай СААЯ.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Амьдырал хандырылга албанының бөлүк ажылдакчылары.

Повар Г.П. Павликова дузалакчызы Р.Ч. Эренчин-биле.

КҮРҮНЕ ЯЛАЛАКЧЫЗЫНЫҢ ТУРУЖУ

ТР-ниң прокуратура органнардында кайы-даа черлерде ышкаш кадрлар «аныяксыдарының» талазы-биле ажил доктаамал чоруп турар. Дуржулгалыг хоочун ажилдакчылар дээди эртемниг аныяк специалистер-биле солуттунуп турар. Оларның теоретиктиг белеткелинге кым-даа чигинмес — дээди өөрөдилге черлери быжыг билиглерни берип турар. Ынчалзажок теориядан практикага чедери талыгыр херек дижит. Херек кырында ажылды кыла бээрге, теоретиктиг билигнің кызызы, аңаа практиканың эптешпези көстүп келир. Ол чүгө дүүнгү студентиге эвес, шыырак дээн профессорга безин шиитпирлээри берге тывызыктарны тургузуп келгилээр.

«Практиктиг ажилга аныяктар боттарын канчаар көргүзерил? Олар хоочун ажилдакчыларны солуп шыдаар бе?» — дээн айтырыглар чаңгыс хүннүң айтырыглары эвес. Ооң шиитпиринден кадрлар политиказының угла-нышкыны, ооң түннелинде, эрге-хоойлу камгалалының органна-рының ажылының деңнели хамааржыр. Чамдыкта хоочуннар-ның «Аныяктар көңгү өске апарган. Олар хөлүн эрттир хөөн-зүрек, бодун өрү көрдүнөр. Бис ажилдап турувуста... Бистиң үе-висте...» дээн чугааларын дыңнаар бис. Төөгүчүлөргө херечи-леп турары-биле алырга, амгы аныяктарга хамаарышкан ышкаш шак ындыг чугаалар каш муң чылдардан бээр туруп келген. Археологтар дойдан кылган калбак сабыраларда бурун египтерниң бижиктерин тыпкан, ында аныяктарга хамаарыштыр бизжээн, ол амгы үениң дадалгалдарындан улуг ылгал чок болган.

Ындыг бодалдар чүгө эрткен үени чоктаан сактышкынны болгаш аныяк салгалга хопталаашкынны илереткен бодалдар деп идегеп артар-дыр мен. Чогу-мунда болза, дыка хөй аныяк специалистер нарын оперативтиг байдалдарда оларның мурнунда ажилдап турганардан канчап-даа дорайтавайн, харын-даа чамдык талаларга чедишкенин ажилдап турар. Чижээ, компьютер техника-зы-биле «сен» дижит чок ажил-даары-биле, нарын профессионал айтырыгларны дүргени-биле шиит-

пирлээри-биле, чаа хоойлужуду-лганы ажыглаарының айтырыг-ларында чаңгыс аай эвес үнелел-дер кылырының талазы-биле ылгалып турар. Ол бүгү ТР-ниң прокуратура органнардының аныяк ажилдакчыларын мактааны эвес, а херек кырында оларның-биле кады ажилдажылганың түннелинде кылган үнелелим-дир. Ооң артында тодаргай кижилер туруп турар. Оларның бирээзи — Кызыл хоорайның прокурорунун дузалакчызы Елена Шевченко-дыр.

Ол Уралдың юридиктиг академиязын тергини эки өөрөдилгели дооскаш келгеш, прокуратура органнардынга ажилдаандан бээр ийи-ле чыл эрткен. Ынчалзажок бо эрткен кыска хуусааның дургузунда ол аныяк специалистен судка кеземче херектеринге күрүне ялалашкынын деткириниң талазы-биле тускай углаанышкын-ныг ажилдап турар бедик мергежилдик прокурор ажилдакчы-зынче шилчээн. Ол ажилга бедик беримчелии-биле онзаланып турар. Ай санында 18-20 кеземче херектеринге күрүне бурууда-дышкынын деткээш, аңаа судтун буруудадышкын шииткелдерин ховар үндүртүп келген.

Елена Петровна суд сайгарылгазының мурнунда кеземче херек-тери-биле хынамчалыг таныжып, херекке хамаарыштыр чыгынган бадыткаларны ханызы-биле өөренип көөрү-биле, суд сайгарылгазының үезинде идепкейжи халдакчы туруштуу база кем-херектиң байдалын болгаш буруулук

кижиге суд шииткелин үндүрүп турда, негелделерни чаныш-сы-ныш чогу-биле үндүрери-биле ылгалдыг. Күрүне ялалакчызы бодунуң туружун деткип тура, эрткен чылын 42 кижиге хамаарыштыр 23 кассациялыг (катап көөр) делегги кириген. Елена Шевченко судка чүве чугаалап тура, кандыг-даа үлегер-майык өттүнүп, артык аар юридиктиг терминнер ажыгла-вайн, бөдүүн, билдингир дылга чугаалаар, ынчангаш суд залынга орган хамаатылар ооң чугаазын-дан юридиктиг билиглерни бол-гаш эрге-хоойлу үрекчизинге хамаарыштыр хамааты туруштуу кичээлдерин билип ап болур.

Тываның Прокуратуразы аныяк прокурорнуң ажылын бедик үнелеп, ону республиканың эң шыырак күрүне ялалакчыларының бирээзи деп көргөн. ТР-ниң Прокурору В.И.Кизикин комиссияның шиитпирин деткип көргөш, аныяк ажилдакчыны шаңнаарының дугайында чогуур дужаалга атты салган.

Шак ынчалдыр прокуратура-ның улуг салгалының ажыл-херээ бүзүрелдик салгалче шилчип турарын амыдырал көргүзүп турар. Чүгө дизе Елена Петровна ТР-ниң прокуратура органнарынга ажилдап, хоойлу-дүрүм камгала-лынга барык үжен чыл дургузунда бараан бооп келген республика-ның шыырак дээн күрүне ялалакчыларының бирээзи база «Россия Федерациязының Прокуратура-зының алдарлыг ажилдакчызы» аттын эдилекчизи, Тывада билдингир юрист Петр Максимович Судеркинниң уруу болгай. Амгы үеде хоочун хүндүлүг дыштаныл-гада, а Тыва Республиканың Прокуратура органнарынга нарын берге албан-хүлээлгезин ооң уруу чедишкенин күөсөдүп турар.

**А.ПОСПЕЛОВ,
Прокуратураның хоочуну.**

ОШАЧКИ дыңнадып тур

Айыыл чок байдалды тургузар

Эрткен 2005 чылда республикага болган орук озал-ондактарының саны ооң мурнундагы чылдан 6,2 хууга кызырылган. 2005 чылда болган 329 орук озал-ондаанга 126 кижжи амы-тынындан чарылган, 443 кижжи аңгы-аңгы кемдээшкенингерлиг болган. Кемдээшкенингерлиг алган кижжилерниң санын 2004 чылга деңнээрге, 1,3 хууга кызырылган.

Орук озал-ондактарының хөй кезин Кызыл хоорайның девискээринде болуп турар. Ооң кол чылдагааны — хоорайда чурттакчы чонунуң болгаш машина-техниканың көвүдээни болур. Кызыл хоорайга 148 орук озал-ондаа болган, аңаа 23 кижжи амы-тынындан чарылган, 173 кижжи кемдээшкенингерлиг болган. Кызыл хоорайга болган орук озал-ондактарының саны ооң мурнунда чылдан 15,4 хууга эвээжээ.

Эрткен чылдың 12 айында назы четпээн уругларның киржилгези-биле 69 орук озал-ондаа болган, аңаа 8 назы четпээн уруг амы-тынындан чарылган, 67 уруг кемдээшкенингерлиг болган.

2005 чылда күрүне автоинспекциязының ажилдакчылары оруктарга озал-ондактарны болдурбазы-ның талазы-биле профилактик ажилдарны күштедирген. Ниитизи-биле ажылчы коллективтерге — 686, өөрөдилге черлеринге — 511 ужур-ажылгаларны чорудуп, республиканың болгаш кожууннарның солуннарынга 160 чүүлдерин үндүрүп, радио, теле-видение таварыштыр 48 дыңнадыг-ларны кылган.

Орук шимчээшкенинги айыыл чок чоруунуң дугайында Чазак хуралдарына, ол ышкаш орук шимчээшкенинги айыыл чок чоруун камгалаар Чазак комиссиязының хуралдарына, селекторлуг хуралдарга

чаңгыс эвес удаа айтырыгларны сайгарып көргөн. Орук шимчээшкенинги айыыл чок байдалды тургузарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының доктаалы 4 удаа хүлээп алдынган болгаш 2 удаа Кызыл хоорайга үнгөн.

Оон аңгыда Күрүне автоинспекциязының ажилдакчылары «Кара-ван-Авто», «Вихрь-Антитеррор», «Кайгал», «Розыск», «Автомобиль», «Трактор», «Внимание — дети», «Автомобиль», «Мак» деп операцияларга киржи, рейдилерни организастаан. Оон түннелинде, орук шимчээшкенинги чурумун хажыткан 1824 таварылганы илередип, машинаны эзирик башкарып чораан 332 чолаачыларны туткан, 208 кижжини эзириктер сергидир черлерге чедирген, аңгы-аңгы чылдагааннар-биле 74 кижжини хоорайның болгаш кожууннарның ишти-ки херектер килдистеринге чедирген.

Орук шимчээшкенинги хүндүлүг киржикчилери!

Чаа үнгөн 2006 чылда Тыва-выстың оруктарынга бот-боттары-высты хүндүлөжип, билчип, орук дүрүмүн сагып чоруур болзувусса, чонувустуң кадыын, амы-тынын камгалаанывыс ол дээрзин утпаалыңар!
ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ның начальниги, милицияның полковниги Э.ХААЖЫК.

Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы-ның 2006 чылдың январь 12-де үндүргени № 2 доктаалына үндөзүлөп, 2006 чылдың февраль 1-ден эгелеп, чылыг болгаш изиг суг-биле хандырылга дээш төлевирлер Кызыл хоорайга дараазында тарифтер эзугаар чоруттунар:

1. Чылыг хандырылгазы. Чылыг-биле хандырап төп системада чуртталга бажыңнарын чылытканы дээш	13,17 рубль. (1 кв.метр ниити шөлү дээш)
2. Изиг суг хандырылгазы. Чылыг-биле хандырап төп системада чуртталга бажыңнарына	147,46 рубль. (бир кижээ хамаарыш-тыр)
Одалга системазындан изиг суг хандырылгазы дээш	134,29 рубль. (бир кижээ хамаарыш-тыр)
Изиг суг-биле хандырап дериг-херекселдик ниити чуртталга бажыңнарына	117,97 рубль. (бир кижээ хамаарыш-тыр)

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эң-не эргим, чоок, биче сеткилдиг, дузааргак, эш-өөрүрек, кем чок эживис Юрий Алексеевич ДУВАК бистен, эш-өөрүнден, ада-иезинден, чаңгыс оглундан, бодунуң чоок эдержип чорааны кара, каржы сеткилдиг эжиниң (өлүрүкчүнүң) холундан өлгенин улуг кажыыдал-биле хомудап, ада-иезинге, угбазы, дуңмазынга кажыыдалын үлежип турары-высты илередип тур бис. Бистиң эживис Кызылга СИЗО-га база ИТК-1-ге ажилдап турган болгаш Чечен республикага дайынчы хүлээлгезин күөсеткеш келген. Эживистиң эки сеткили биче уттурдурбас артар.

Чаңгысклассчылары, эш-өөрүнден.

Чечен республиканың Шатойга контракт эзугаар шериг эрттирип турган бистиң ынак оглуvs Аянчы Александрович КАРА-ОЛ террористерниң чакпыл огундан балыглангаш ада-иезинден, акылары, угбалары, дуңмаларындан, чырык өртемчейден, аныяк назынындан чарлып чоруткан.

Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, оглуvsу сөөлгү орукче үдээринге материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирген чаңгыс чер-чурттугарывыска, районнуң шериг комиссариатының оралакчызы Л.Ч.Оюнга, Чеченга кады турган эжи Манзыр Русланга база Мерген Иргитке, Александр Донгакка, Чүс-оол Сурунмаага, Бадый Ондарга, Константин Хомушуга, Дүктүг Айыжыевага, Алексей Кунгаевичиге, Алексей Ооржаквичиге, Манок Донгаквичиге, Бичеймаа Чамзырыновнага, Вера Салцаковнага, Татьяна Дуонгаровнага, кожуун чагыргазына, № 1 школаның, интернаттың башкыларына, ажылчыннарына, социал төптүн эргелелинге, ырак-чооктан келген төрөлдериныска, кудаларывыска, эш-өөрүвүске, чаңгысклассчыларына четтиргенивыска илереттис.

Ада-иезинден, уругларындан.

Муңгаранчыг «Композиция»

Бичии Адар-оол «Трояр» биле «Композицияны» чажындан тура эмиг сүдү-биле кады эмип келген. Оолдуң иези Валентина Чоргаа-дайың ада-ие эргезин казырының дугайында кожуунуң прокурорунуң негелдезин С.Ф.Комбунуң даргаалааны Тыва Республиканың Тожу кожуун суду хандырган. Иениң беш харлыг уруу Рахильди база бир харлыг Адар-оолду кожуунуң уруглар харагал-залының органнарынче дамчыткан. Арагага хандыкшааш, ажы-төл-лүңүң кижизидилгезинден ыраан бо ие шак ындыг үүлеге онаашкан.

Прокурорнуң хыналдаларының түннелинде билдингени болза, Валентина Чоргаадай доктаамал чурттаар чери болгаш ажылы-чок. Уругларының пособиеси база ажыл чок дээш акашазы-биле арага садып ижеринге өй турган. Ол кожуун чагыргазының назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияның даңзыында турар. 2004 чылдың августа судка оон ада-ие эргезин кызыгаарларының дугайында шиитпир үнгөн соонда безин херээженни милицияга ийи катап чедирген, административтиг торгоалды онааган. Сентябрь-ноябрь айларда ол дөрт катап торгоалга болгаш он хонук хоругдалга онаашкан. Уруг эмзирип турар хирезинде ол чаш уруунуң кадыын бодавайн, аш-чемге ажыгласас спирт холумактыг «Трояр», «Ком-

позиция» деп суук бүдүмелдерни ижил турган. Эскениң өңчүзүн оорлаан дээш аңаа ийи катап кеземче харысалгазын онаап, 1 болгаш 2 чылдарга хосталгазын шенелдеге казып шииткен. Валентина Чоргаадай ада-ие хүлээлгелерин 5 чыл орта күөсетпейн турар. Судка херечилерниң чаңгызы-даа ол херээжен аваны камгалап, ооң эки талаларын айытпаан. Олар шупту харыылакчының биче назылыг уругларга ие болур эргези чок деп чаңгыс бодалдыг болган.

Арагаже сундуккан херээженниң ада-ие эргезин казыры-ның дугайында кожуунуң прокурорунуң негелдезин суд үнелеп көргөн. Херээженден ажы-төл азыраарының алиментизин тыртар.

Тожу кожуунуң прокурору

С.О.Сюктермаа кожуунуң чагырга даргазы В.К.Торжуже дыңнадыгы чоруткан. Ында прокурорнуң ооң мурнунда чорудуп турганы дыңнадыгыларында уруглар эргелерин камгалаарының хоойлужудуларының дугайында сагындырыгларны кожуунуң назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссиязының база уруглар харагалзал чериниң үр хуусаада херекке албай турганын айыткан. Сөөлгү дыңнадыгга прокурор өөрөдилге килдизинде уруглар эргелерин камгалаары-ның талазы-биле инспектор Ш.О.Ондарга болгаш назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияның даргазы С.В.Тамдын-оолга чедир харыысалгалыг ажилдакчыларның эрге-дузалының күөселдегине чедир шыңгыы корум-чурумнуң харыысалгазын онаарының дугайында айтырыгы тургускан. Корум-чурум онаалдазынга кожуун чагыргазының өөрөдилге килдизиниң эргелекчизи В.Ч.Шыырап база онаажыр ужурлук.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 8923.** Чагыг 4.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаматының Ортаакы Сибирье регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккээн.

Херечилелдин дугаары—ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттигелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыйлаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuv.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.